

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

SZENTGYÖRGYI RUDOLF, **A tihanyi apátság alapítólevele 1.**

Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.

Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. (117 lap és képmelléletek)*

1. Az első eredeti formájában fennmaradt hiteles oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél keletkezésének 950. évfordulója nagymértékben fellendítette az alapítólevél és általában a szórványemlékek iránti nyelvészeti érdeklődést. Az alapítólevélben szereplő, közszóként is ismert magyar szóalakok felsorolásával és a hozzájuk fűzött etimológiai magyarázatokkal SZAMOTA ISTVÁN hívta fel elsőként a figyelmet a szórványemlékek magyar nyelvű elemeinek nyelvtörténeti fontosságára (1895). Az ő munkája után a huszadik század első felében a nyelvészek legtöbbször talán a Tihanyi alapítólevél szórványainak olvasatával és értelmezésével foglalkoztak, olykor pedig különböző nyelvtörténeti témakörökhöz kapcsolódóan elemezték nyelvi anyagát. A fordulópontot a Tihanyi alapítólevél kutatásában az jelentette, hogy 1951-ben BÁRCZI GÉZA az elődök munkáira is támaszkodva elvégezte a nyelvemlék monografikus feldolgozását. Valamelyest érthető, hogy e nagy ívű és máig viszonyítási pontnak tartott elemzés után a nyelv tudományi kutatás kevesebb figyelmet fordított az oklevélre (33–35).

A 2005-ben megrendezett szakmai konferencia (ennek anyagát lásd ÉRSZEGI szerk. 2007), illetve ZELLIGER ERZSÉBETnek az erre az ünnepi alkalomra megjelentetett tudományos ismeretterjesztő munkája (2005) hozott a Tihanyi alapítólevél kutatásában újabb fordulópontot. HOFFMANN ISTVÁN figyelme is ekkor fordult a 11. század legbecesebb nyelvemléke felé. Az alapítólevélre alapvetően helynévtörténeti forrásként tekintve tanulmányok sorát, majd önálló monográfiát szentelt e fontos szórványemlékünknek (2010).

Az itt ismertetendő munka szerzőjének, SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak és a Tihanyi alapítólevélnek a kapcsolata valójában szintén e kerek évfordulóig vezethető vissza. A Pannonhalmi Bencés Főapátság és a Bencés Kiadó felkérésére ekkor készítette el ugyanis az oklevél latin szövegének az átíratát és magyar nyelvű

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

fordítását, ami ZELLIGER ERZSÉBET fent említett kötetében látott napvilágot (2005). A latin nyelv kiváló ismeretét és filológiai érzékenységet egyaránt igénylő feladat pusztán csak kiindulópontja volt egy azóta is folyó tudományos kutatói munkának. A 2005 óta e témakörben rendszeresen megjelentetett tanulmányaira építve írta meg a szerző a 2011-ben megvédett doktori disszertációját. Ez a példaértékű dolgozat szolgált a 2014-ben megjelent könyvnek az alapjául, de azt az azóta is tartó kutatómunka további eredményeivel is kiegészítette SZENTGYÖRGYI RUDOLF (36–37).

2. A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása című kötet egy több részesre tervezett munka első darabja. A bevezetőből megtudjuk, hogy a szerző tervei szerint külön kötetben kap helyet az eddig meglehetősen kevés figyelemben részesített alapítólevélbeli személynevek elemzése, a harmadik és negyedik kötet pedig a helyneveken keresztül az oklevél módszeres nyelvtörténeti elemzését végzi majd el. E nagy ívű munkával a szerző célja nem kevesebb, mint az, hogy a 11. századból ránk maradt legfontosabb oklevél nyelvi anyagának a feldolgozását az Árpád-kori magyar nyelvtörténet szinkrón leírásának a szolgálatába állítsa (9–10).

Az első kötet kilenc fejezete — ahogyan azt az alcím (Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása) is jelzi — az alapítólevél általánosabb nyelvi és diplomatikai bemutatását tartalmazza. A szerző a teljesség igényével tárgyalja a nyelvemlék keletkezési körülményeit (13–18), az oklevél hitelessége kapcsán felvetődött kérdéseket (18–24), az alapítólevél jogtörténetét (25–28), valamint kutatástörténetét diplomatikai (28–33) és nyelvészeti (33–37) forrásként egyaránt. Részletesen bemutatja továbbá az oklevél külső (anyaga, alakja, mérete, írása, szövegképe, megerősítésének módja, 38–44) és belső (a szöveg felépítése, nyelve, stílusa) ismertetőjegyeit is (72–103). A kötetben az alapítólevél latin szövegének a magyar nyelvészeti vizsgálatok igényeinek megfelelő átirata (52–63), illetőleg magyar nyelvre történő átültetése (64–71) is helyet kapott. A szerző az alapítólevél hátlapján szereplő latin szövegre, a magyar szavakra, valamint a latin szószerkezetekre is tekintettel volt. E szövegrészek bemutatása, elemzése mellett (45–51) a modern átiratukat (62–63) és a magyar fordításukat (71) is kézhez kapjuk.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF monográfiája az oklevél olyan kérdéseivel foglalkozik hallatlan alapossággal, amelyre a nyelvtörténeti kutatás alig fordított figyelmet, s ezáltal is jól kiegészíti azokat az ismereteket, amelyeket az oklevélnek az utóbbi évtizedben megjelent nyelv- és névtörténeti feldolgozásaiból tudunk. A kötet újszerűsége elsősorban abban áll, hogy az elemzésben a nyelvtörténeti kutatások hagyományos módszerei mellett nagy hangsúlyt kapnak az újabbak is. Ilyen például az interdiszciplináris megközelítésmód, a többnyelvűség vizsgálata, valamint a társadalomnyelvészeti nézőpont. A továbbiakban ezen újszerű látásmódok mentén kívánom a kötetet bemutatni.

2.1. Az alapítólevél kapcsán már egy évszázaddal ezelőtt hangsúlyozták, hogy a történeti tudományok forrásközlései nem megfelelőek a nyelvtudomány számára. A történelemtudomány például egységesen nagybetűvel közli a tulajdonneveket, a központozásban a modern elveket követi, a rövidítések feloldásait és a betűk paleográfiai változatait pedig nem jelöli (54). Ezek a kiadványok bizonyos nyelvészeti kérdések vizsgálata során tévútra vezethetik a kutatót, fontos lenne tehát, hogy a nyelvemlékeinknek minél hamarabb elkészüljenek a nyelvtörténet minden egyes részterületén alkalmazható átiratai. Nagy kihívásnak nézünk elébe, mert ahogyan a szerző is mondja: „ilyen érzékenységgű forráskiadványok elkészítését a nyelv történetének kutatója nem várhatja más tudományok művelőitől, magának kell megküzdenie a feladattal” (55). A nyelvtudomány művelői közül SZENTGYÖRGYI RUDOLF vállalkozott először erre a nagy feladatra a Tihanyi alapítólevél átírásával (52–63).

Jelen munkájában betű szerint közli az oklevelet, azaz az egyes szövegbeli betűket maiakkal, a forráshoz alkalmazkodó központozással és egybe- és különírással adja közre. A nyelvtörténeti elemzést tartalmazó későbbi kötetben azonban az alapítólevél betűhű átirata is helyet kap majd, amely a helyesírás-történet tanulmányozásához nyújthat felbecsülhetetlen segítséget (55–56). A latin szöveget jelenleg is bőséges kommentár kíséri, a szerző ígérete szerint azonban a betűhű átiratban ezt is jelentős mértékben ki fogja egészíteni (56).

Az átírást a latin szöveg magyar fordítása követi (64–71), amely „nem csupán nyelvi transzformáció”, hanem „esetenként filológiai, történeti földrajzi stb. ismereteket kíván meg, olykor szükségszerűen bizonyos filológiai álláspontot (értelmezést) is tükröz” (65). Az eredeti írásmóddal közölt, a mai magyar nyelvű szövegbe tökéletesen illeszkedő szórványokat — a latin szöveghez hasonlóan — félkövér szedéssel emeli ki a szerző, amelyek így könnyedén fellelhetők a szövegben. A latin és a magyar szöveg esetében is megtalálhatók a korábbi átírások (52–54), illetve fordítások (64–65) bibliográfiai adatai.

Mind az átírásnak, mind a fordításnak fontos részét képezi az alapítólevél hátlapja, amelynek a fényképmásolatát az előlaphoz hasonlóan megtaláljuk a kötet végén. A levéltári feljegyzéseken és azonosítókon túl egy 1055 és 1060 között íródott hatsoros latin szöveg, illetve nagyrészt a 11. század végéről ránk maradt magyar szavak és szó szerkezetek szerepelnek az alapítólevél ezen részén. Szintén SZENTGYÖRGYI RUDOLF volt az, aki elsőként tette közzé a hátlapon szereplő latin szövegeket, szövegegyeségeket, valamint ezek magyar fordításait (vö. 2005: 54–55, 64–65).

A hátlap rövid szövege is jól példázza, hogy mennyire fontos az, hogy időről időre visszanyúljunk az eredeti latin szöveghez, és nem a már elkészült átiratok, illetőleg magyar fordítások alapján vonjuk le a következtetéseinket. A hátlapnak azt a részletét, amelyet egy 18. századi kéz írt felül, a korábbi szövegek közlések

hiányosan, illetve bizonytalanul közölték: „[XI - - - -] argentea” (DHA. 152), „*** argentea” (ÉRSZEGI 2004: 9), „XI [a]npul[1]a[-] argentea” (SZENTGYÖRGYI 2005: 54). A ’11 ezüstkancsó’-nak fordított (SZENTGYÖRGYI i. h.) szövegrészlet liturgiátörténeti szempontból igencsak megkérdőjelezhető. Az eredeti szöveget újból kézbe véve SZENTGYÖRGYI RUDOLFnak sikerült a felülírás alatti eredeti szókapcsolatot „Vna urna” formában felfedni. Az *urna* szó ’vizeskancsó’ jelentésének elhomályosulása miatt az átíró valószínűleg *anpula*-ra javította azt. Az átírás során A-vá alakított szókezdő betűt olvasták korábban többen is XI-nek (49). A fordítások pontatlanságaira rátérve a „de eclesiasticis sancte marie scilicet & sancti aniani rebus quia refundere omnes non potuimus subscripsimus autem hic” (62) szövegrészben feltűnő *refundere* ige érdemel figyelmet. A korábbi fordítók ’helyreállít, visszaállít’ jelentéssel adták vissza a szót, ezzel is igazolva a szövegrésznek az alapítólevél utáni évszázadokban való keletkezését. SZENTGYÖRGYI RUDOLF meggyőzően érvel amellett, hogy a hátlapi feljegyzés az alapítás korára vonatkozatható, és az oklevél előlapi szövegéből kimaradt, az egyházi felszerelésekre vonatkozó leltárt tartalmazza. A szöveg második egységében olvasható, a veszprémi vásárvám királyt illető részének az eladományozása ugyanis nem támogatja a 12–13. századra történő datálást, és a *refundere* ige helyes fordítása is inkább ’előhozni, elbeszélni, leírni’ lehet: „mivel a Szűz Máriának és Szent Ányosnak szentelt egyház felszerelését részletezni nem állt módunkban, ide csatoltuk” (71). Ugyancsak a 11. századi keletkezést támogató érvként említhető továbbá az a körülmény is, hogy a hátlapi leltár az alapító szerzetesek létszámával teljes mértékben megegyező ruházatot sorol fel (46–51).

2.2. Az alapítólevéllel kapcsolatos interdiszciplináris vizsgálatok gyökerei régre nyúlnak vissza, de igazán jelentőssé az ilyen természetű kutatás csak az utóbbi években vált. Az alapítólevél keletkezésének 900. évfordulója után jelentkezett egyre inkább az a törekvés, hogy a kutatók a saját tudományterületükön kívül is vizsgálódjanak (35). A jelenlegi kutatások azt mutatják, hogy amíg korábban főként a történelemtudomány és a történeti földrajz szakemberei érdeklődtek a nyelvtörténet eredményei iránt, addig mára ez a kapcsolat kölcsönössé vált, és a nyelvészeti diszciplínák képviselői sem határolódnak el más tudományágaktól. SZENTGYÖRGYI RUDOLF elemzésében az interdiszciplináris nézőpont alkalmazása az egyik legszembetűnőbb módszertani alapelv. Tekintettel van a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történelemtudomány, a klasszikus és középlatin filológia, a jogtörténet, a történeti földrajz, a gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet, a történeti hidrológia és a történeti földtan eredményeire is (10). Már a könyv alcímével is jelezni kívánja a szerző, hogy kötetében az említett tudományágak közül a diplomatika és a paleográfia áll a legelőkelőbb helyen. Egy egész fejezet (Az alapítólevél diplomatikai leírása) foglalkozik például az oklevél külső ismertetőjegyeivel, az anyagával, az alakjával,

a méretével, az írásával stb. Az oklevél leírását a könyv végén szereplő (Képmel-lékletek), kiváló minőségben közreadott színes képekre történő utalások is gazdagítják. Szemügyre vehetjük például az alapítólevél élén álló Krisztus-monogramot más oklevelek (a pannonthalmi interpolált oklevél és a pannonthalmi apátság javainak összeírása) grafikus invokációival összevetve, de megismerkedhetünk az alapítólevél megerősítésének a módjával is. Nemcsak az adott fejezetre, hanem a könyv egészére jellemző az a szándék, hogy a sokszínű ismeretanyag az elemzésbe szervesen beépülve egységes egészet alkosson.

2.3. Az utóbbi években a nyelvtörténészek az oklevelek magyar nyelvű szórványait — igen fontos alapelvet követve — már nem a latin szövegtől elkülönítve tárgyalják. SZENTGYÖRGYI RUDOLF is hasonlóképpen jár el a Tihanyi alapítólevél kapcsán, de ő nem csupán tekintettel van a környező latin szövegre, hanem a magyar tulajdonnevet tartalmazó oklevélszöveget „szerves egységnek” tekinti (10). Az oklevél szövegét a „Miért?”, a „Mit?” és a „Hogyan?” fázisait egymástól elválasztva vizsgálja, de hozzáteszi, hogy a „szövegalkotás folyamatában jellemzően nem különülnek el, sőt egymásra hatnak, alkalmasint összefonódnak egy-egy szövegrészlet létrehozásának a fázisai” (82). Az oklevél fogalmazójának azt a tevékenységét, hogy anyanyelvű elemeket illeszt a latin mondatrészletekbe, ugyancsak egymással összefonódó tényezőkkel magyarázhatjuk. Választ adhat a *miért*-re például az európai gyakorlat követése, az oklevelek jogbiztosító szerepe, a formalizmusra való törekvés, de az ösztönösség és a véletlenszerűség is minden bizonnyal befolyással lehetett az anyanyelvi elemek effajta megjelenésére (85).

A következő fázist a szerző a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározható névválasztás alatt tárgyalja. A választás, az tudniillik, hogy *mit* kíván az oklevélíró a szövegbe illeszteni, a lexémák (néha szintagmák) szintjén valósul meg tehát, szemben a beillesztés módjának (a *hogyan*-nak) a morfológiai természetű eljárásával. A névválasztásnak hat alcsoportját különíti el SZENTGYÖRGYI RUDOLF: 1. a tényleges helynév használata, 2. a latinosítás, 3. a részfordítás, 4. a névmási és határozószói helyettesítés, 5. a közszoói említés és 6. az alkalmi névalkotás. Az első esetben a megnevezett hely tulajdonneve szerepel a szövegben. Több ugyanazon nyelvű (*Gesnov vel Apaty*) vagy különböző nyelvű (*Alba Regia ~ feheruuaru*) sajátnévi megfelelővel rendelkező helyek esetében a választást rendszerint objektív okok (pl. névhasználati szokások) határozzák meg. A latinosítás (pl. fordítás: *Aranyas ~ Aureus*, latin képzővel való ellátás: *bezprenensis*) során az oklevelet lejegyző nem választ, hanem létrehozza a nevet, amelynek használata ennek következtében alkalmi és nem általános érvényű. Külön csoportot alkotnak azok a nevek, amelyeknek csupán az egyik része (vagy az alaptagja vagy a meghatározó tagja) van az oklevél nyelvére fordítva: *inferiori Gogy ~ Alsogagh*. A tulajdonnevek nem fogalomjelölő lexémával, azaz névmással vagy határozószóval való helyettesítését az ismétlés elkerülése, a megkülönböztetés

igénye, a tagmondatok kötése, illetve a szövegbeli utalás motiválhatja: *ibidem* 'ugyanott, ugyanazon a helyen [ti. Tihany szigetén]'. A közsói említés helynevek esetében többségében földrajzi köznévi említést jelent a szóismétlés elkerülése, az egyértelmű azonosítás vagy a tulajdonnévi megjelölés hiánya miatt: *balatin ... super lacum* ('a tó fölött'). Az utolsó csoport elemeit feltételezhetően a tulajdonnévi megjelölés hiánya hozta létre, ezek tehát alapvetően nem tulajdonnévi használatúak, de egy részük idővel tulajdonnévként is rögzülhetett: *aruk fee*.

A beillesztésnek vannak „szabályos” és „szabálytalan” módjai. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a szabályos esetek között a latin esetragokkal, a latin praeposíciókkal megvalósuló beillesztéseket tartja számon: *in aquam Sitouam*. Ezzel szemben a szabálytalan beillesztés magyar viszonyragokat, magyar névutókat, illetőleg ezekhez kapcsolt latin praeposíciókat mutat fel: *in Sitouatuin, ad brokinarea* (mindehhez lásd 86–93).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF fent bemutatott tipizálásával alapvetően egyet lehet érteni, de azt is hangsúlyoznunk kell — amit a szerző ugyancsak megtesz több alkalommal is (82, 86) —, hogy a szöveg létrehozásának a fázisai nem minden esetben választhatók szét egyértelműen. Véleményem szerint ezen elképzelés nyomán érdemes lenne talán egy átmeneti, a névválasztás és a beillesztés módjai között elhelyezkedő kategóriát is bevezetni. Ebben a csoportban lehetne tárgyalni a latinosítás, illetőleg a részfordítás jelenségét, ezeknek közös jellemzője ugyanis az, hogy a magyar név egészében vagy részletében való lefordítása, latin képzővel történő ellátása vagy szövégenek latinként azonosítása nem jelez általános névhasználatot, hanem csupán alkalmi variánsok, azokat azért hozza létre (és nem választja) a lejegyző, hogy latinul ragozhatóságuk révén jól illeszkedjenek a latin mondat szerkezetébe. SZENTGYÖRGYI rendszerének logikája szerint a latin képzővel való ellátás például még nem beillesztési eljárás, az csak majd a megfelelő esetrag révén valósul meg (88). Én magam úgy látom, hogy ha a latinosítást és részfordítást nem is tekintjük beillesztési módozatnak, a névválasztás tiszta formájától, a tényleges magyar helynév vagy annak latin megfelelője közti választás esetétől mégis érdemes lenne a fent említett okok miatt ezeket a megoldásokat különválasztani.

2.4. Az utóbbi években az is egyre erőteljesebben foglalkoztatja a kutatókat, hogy kinek, kiknek a nyelve, nyelvhasználata mutatkozik meg az oklevelek magyar nyelvű elemeiben. E kérdéskör kapcsán elsősorban az oklevelek szerzőségének a problematikájával kell foglalkoznunk. A Tihanyi alapítólevél szövegéről hosszú ideig úgy vélekedtek, hogy azt egyetlen ember, Miklós püspök jegyezte le a saját kezével (15). SZENTGYÖRGYI RUDOLF ezt cáfolandó a birtokadományozás hosszú eljárásának a bemutatása után az oklevelek elkészítésének az összetett folyamatát is felvázolja, minthogy az alapítólevél is hasonlóképpen egy többlépcsős procedúra eredményének tekinthető. A határjárás során készített feljegyzésekből

az oklevél-fogalmazó (*dictator*) állította össze az oklevél fogalmazványát. Ezek után a formulázás következett, amely jellemzően a nagyobb műveltséget szerzett jegyző (*notarius*) feladatköre volt. Végül pedig a már formulákat is tartalmazó fogalmazványból a szükséges javításokat elvégezve az írnok (*scriptor*) készítette el a megerősítésre és hitelesítésre váró tisztázatot (14–15).

Az alapítólevelet vizsgálva a szöveg stílusában megmutatkozó különbség már korábban szemet szúrt a kutatóknak. A dispositión kívüli szerkezeti egységek latinságára a körmondatok, a szóbőség, a változatosság és a rímes próza jellemző, ezzel a csiszolt latinsággal szemben a magyar nyelvi elemek nagy részét tartalmazó dispositio jóval egyszerűbb, iskolásabb, illetőleg pontatlanságokat is szép számmal tartalmaz. Mindebből a mi szempontunkból levonható legfontosabb tanulság az, hogy a szórványokban bővelkedő részt minden bizonnyal magyar anyanyelvű személy fogalmazta meg. A lejegyzett magyar nyelvi adatok azonban vélhetően nem csak az ő anyanyelvét tükrözik, feltételezhetjük ugyanis, hogy az alapítólevél nyelvi anyagán a határjárás során szerepet kapó helyi lakosság nyelvhasználatára, illetőleg a határjáró tisztviselők nyelvi befolyására valamiképpen ugyancsak nyomot hagyhatott. A Tihanyi összeírás fogalmazványának és tisztázatának az összevetése ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a tisztázat készítésekor a *scriptor* is változtathatott nemcsak a latin nyelvű szövegen, de a szórványok lejegyzésén is. A Tihanyi alapítólevél esetében a feljegyzések és a fogalmazvány hiányában a feltételezhető nyelvi rétegek nem különíthetők el egyértelműen, az azonban bizonyosnak látszik, hogy „az anyanyelvünkön fennmaradt nyelvi elemek magyarul beszélő (minden bizonnyal magyar anyanyelvű) nyelvhasználók nyelvi produktumai” (105, az elmondottakhoz vö. 97–105).

3. SZENTGYÖRGYI RUDOLF könyve jó példáját nyújtja annak, hogy egy-egy régtől fogva tanulmányozott nyelvemlék problematikáját érdemes időről időre a vizsgálatok homlokterébe állítani. Egy ilyen munka persze akkor lesz eredményes, ha nem az a célja, hogy háttérbe szorítva a korábbi kutatásokat azok helyébe lépjen, hanem az, hogy az azóta elérhető ismeretanyag segítségével, illetőleg a modern módszerek és technikai lehetőségek alkalmazásával kiegészítse és pontosítsa azokat, de szempont lehet az eddig nélkülözött irányvonalaknak a kutatásokba való bevonása is. A szerző a saját munkájáról ennek szellemében a következőképpen nyilatkozik: „nem a korábban megjelent fontos monográfiák helyére kíván lépni, hanem azok sorába illeszkedik” (11). Az ismertetett monográfia arra is kitűnő példát ad, hogy nemcsak a korábban vizsgált témák újrafelfedezése hozhat eredményeket, hanem adott esetben az is jótékonyan hathat a tudományos kutatómunkára, ha az egyes, azonos tárgykörben dolgozó kutatók között szakmai párbeszédet kialakítva végezzük a kutatásainkat, ahogyan erre SZENTGYÖRGYI RUDOLF is törekedett.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 2004. A Tihanyi alapítólevél [latin szöveg és fordítás]. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., *A Tihanyi alapítólevél*. Második, bővített kiadás. Tihany, Bencés Apátság. 1–4.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2007. *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás és magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó. 47–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Kézirat. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. URL: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=107 (2014.08.01.).
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.

SZŐKE MELINDA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR, **Bevezetés a kognitív nyelvészetbe**.
Budapest, Osiris, 2013. (392 lap)

Olyan művek szerzőjeként, mint A magyar nyelv szövegtana (2000), valamint A kognitív szemantika (2010) Tolcsvai Nagy Gábor korábban is sikerrel oldotta meg azt a feladatot, hogy egyszerre szólítson meg nyelvészettel ismerkedő érdeklődőket és professzionális nyelvészeket. A Bevezetés a kognitív nyelvészetbe című könyvének célkitűzését az Előszó is ebben a szellemben jelöli ki: a kötet a kognitív nyelvészet elméleti alapjait, módszertanát és a legfontosabb alapkérdéseit „az eredetihez legközelebbi nyelvezettel”, de „kidolgozott magyar példákat” megadva „magyar nyelvi anyagon” és „saját kutatásai alapján” mutatja be (9). A szerző már az Előszóban rámutat arra is, hogy műve nem „ellenretorika”, vagyis nem más irányzatokat kíván használni negatív elrugaszkodási pontként a kognitív

nyelvészet bemutatásához, hanem arra törekszik, hogy részletesen megismertesse az olvasót egy mára már nemzetközi folyóiratokkal (Cognitive Linguistics, Review of Cognitive Linguistics) és évenként konferenciákat szervező nemzetközi tudományos egyesületekkel (International Cognitive Linguistics Association) rendelkező tudományterülettel a maga sokszínűségében.

Ezt az etablálódott, „mára kivételes mértékben kidolgozott” (11) nyelveírást felmutató diszciplínát Tolcsvai Nagy Gábor Bevezetése nyolc fejezetben, majdnem négyszáz oldalon tárgyalja, melyek közül az első két fejezetben — A nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kognitív alapjai (13–25), valamint A kognitív nyelvészet elméleti alapjai (27–88) címmel — tárja elének a funkcionalista alapokon álló kognitív nyelvészet szélesebb tudományos közegét. Az elméleti alapok megvilágítását a szerző első pillantásra látszólag túlságosan is messziről indítja, azonban annál is inkább indokolt a kognitív nyelvészet szélesebb tudományos beágyazottságának feltérképezése, mivel olyan tudományterületről van szó, amelynek definíciós ismérvei közé tartozik az interdiszciplináris nyitottság és az ezzel kéz a kézben járó folyamatos metatudományos önreflexió a saját elméleti alapok, módszertani elkötelezettségek és kutatási célok tekintetében. Ennek a — George Lakoff nyomán — összefoglaló elnevezéssel „kognitív elkötelezettségnek” nevezett alapállásnak a jegyében a kognitív nyelvészet irányzatai egyfelől már elméleti alapjaik kialakításában is fontos szerepet tulajdonítanak a kogníciót kutató olyan más tudományoknak, mint például a kognitív pszichológia és a neurológia, vagy a kulturális evolúcióval foglalkozó elméletek. Másfelől az is indokolja az elméleti alapok részletes kifejtését, hogy a kognitív nyelvészet fogalmi bázisa, nyelveíró apparátusa nem válik el élesen a tárgyától, azaz a természetes nyelvektől: „a kognitív nyelvészet a nyelvet a saját természetes kategóriáival és műveleteivel írja le” (32), ami azt is jelenti, hogy a kognitív nyelvészet „nem hoz létre kanonikus metanyelvet” sem (63).

A harmadik fejezetben, amely A kognitív nyelvészet elméleti kidolgozásai címet viseli, Tolcsvai Nagy Gábor a kognitív nyelvészet legfontosabb, a diszciplína mai arculatát is alapvetően meghatározó elméleti kidolgozásait mutatja be: a Langacker névéhez köthető kognitív nyelvtant, a Lakoff-féle tapasztalati realizmust, a mentális terek integrációjának Fauconnier által kidolgozott ún. blinding-elméletét, valamint Croft és Goldberg konstrukciós nyelvtanát. Ezeknek az irányzatoknak a kiválasztását nemcsak az indokolhatja, hogy a szélesebb körben is használt kognitív nyelvészeti bevezetők (CROFT–CRUSE 2004, EVANS–GREEN 2006, WILDGEN 2008) szintén ezeket az irányzatokat tartják mértékadónak, hanem az is, hogy a kognitív nyelvészet magyarországi recepciójára is ezek a szerzők és elméleteik voltak a legnagyobb hatással.

A nagyhatású szerzők között is kitüntetett hely illeti meg RONALD W. LANGACKERT. LANGACKER kognitív nyelvtana (1987, 1991) nemcsak történeti

értelemben tekinthető alapvető műnek, hanem azért is, mert mind a mai napig a legrészletesebben kidolgozott kognitív grammatika (EVANS 2009). Tolcsvai Nagy a kognitív nyelvtan legfontosabb elemeit tulajdonképpen két lépésben tárja az olvasó elé. A harmadik fejezetben a legfontosabb elméleti téziseket tekinti át, több találó langackeri szöveghelyre felfűzve a kognitív nyelvtan tételeit. A későbbiekben, a negyedikől a hetedik fejezetig pedig számos olyan elemzéssel találkozunk, amelyekben a szerző a langackeri elmélet alkalmazását végzi el. A harmadik fejezetben a kiindulópontot LANGACKER azon tézise jelenti, mely szerint „a nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (1987: 19). A langackeri nyelvtanban ezért nincs is külön szintaxis. A szerkezetek — a kisebbek (a magyarban az ilyen például az esetragos főnév) és a magasabb szintűek is (pl. egy tagmondat) — ugyanazon elvek alapján szerveződnek, ily módon az alaktani, a szintaktikai és a lexikai jelenségek kontinuumot alkotnak. A szimbolikusság elve szerint összekapcsolt fonológiai és szemantikai szerkezetek alkotta nyelvi egységek különféle komplexitásokat felmutató kompozítség szerkezeteket eredményeznek, amelyeket a nyelvhasználók „az absztrakció/sematizáció és a kategorizáció (a prototípuselv alapján)” (95) kognitív képességeik révén dolgoznak fel, és az ezekből létrehozott, a használatban többszörös visszaigazolással tesztelt sematizmusokat tárolják el. Később aztán ezekből az elemekből építkezve, ezeket egymásba integrálva hoznak létre a situációnak megfelelő nyelvi megnyilatkozásokat a beszélők.

A langackeri nyelvfelfogás szerint a nyelvtan folyamatos visszacsatolásban van a használattal, ami meg is húzza azt a demarkációs vonalat, amely a funkcionalista alapokon álló kognitív nyelvészetet élesen elválasztja a generativista nyelvszemlélettől. A funkcionalizmus szerint ugyanis nincs a nyelvi performanciától elválasztható nyelvi kompetencia, és a nyelv vizsgálata ezért sohasem végezhető izolált, dekontextualizált nyelvi példák elemzése révén, és az elemzések során mindvégig a beszélői perspektíva kell, hogy érvényesüljön, mivel ez határozza meg a nyelvi közlés szerkezetét (TOLCSVAI 2010: 11). A funkcionalizmus jegyében a kognitív nyelvészet azt vizsgálja, hogy a nyelvi szerkezetek létrehozásában milyen kognitív elvek és képességek milyen módon vesznek részt. A nyelvi tudást ezért nem is egy viszonylag önálló elvek alapján szerveződő rendszernek tekinti, azaz nem modularista alapú elmefelfogást tesz magáévá, hanem olyan tudásnak, ami — hasonlóan a tapasztalatfeldolgozás más területeihez — ugyanazon általános kognitív elvek alapján működik. Ez az ún. holista alapállás nemcsak Langackerre, hanem Lakoffra és követőire, valamint a konstrukciós nyelvtan képviselőire is igaz, miként arra Tolcsvai Nagy is felhívja a figyelmet.

A harmadik fejezet további részében a szerző a kognitív nyelvészet másik nagyhatású elméletalkotójára koncentrál. George Lakoff tapasztalati realizmusa abból indul ki, hogy a tapasztalataink az ember biológiai és fiziológiai adottságain

alapszanak, ami annyit tesz, hogy a tapasztalat fajspecifikus jelenség. Tolcsvai Nagy ismerteti a lakoffi tapasztalatfeldolgozási modell legfontosabb fogalmait, úgy mint a tapasztalati tudás mentális reprezentációinak tekintett idealizált kognitív modelleket, az emberi tapasztalatszerzés univerzális alapjait jelentő prekonceptuális kognitív képi sémákat (TARTÁLY, ÖSVÉNY FEL–LE stb.), melyek forrása a 20. századi alaklélektanból ismert Gestaltok. Ilyen keretek között értelmezendő a nyelv is, ami tehát olyan tudás, amelyben szintén érvényesülnek a tapasztalati realizmus tézisei.

A kognitivisták irányzatok ismertetése a harmadik fejezetben Talmy kognitív szemantikájával folytatódik, és itt már él a szerző az előre utalás eszközével, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy „a figyelem irányítása, a figura–alap megkülönböztetés, az erődinamika külön (al)fejezet tárgya” (101) a Bevezetésben. A fejezetet Fauconnier mentális terek elmélete, valamint a konstrukciós nyelvtan alaptéziseinek ismertetése zárja.

Mint feljebb utaltam rá, a Bevezetés első három fejezete áttekintést ad a kognitív nyelvészet klasszikus paradigmáját alkotó irányzatokról, melyeket a kötet 4–7. fejezetei különféle jelenségek elemzésével profilíroznak. A Kognitív tényezők a nyelvben című negyedik fejezet klasszikus kognitivisták kutatási kérdésekkel foglalkozik: a kategorizáció és a konstruálás témáival. A kötet leghosszabb és egyben legfajszínűsőbb fejezete, A grammatika szerveződése (5. fejezet, 169–312) a jelentés, a jelentésváltozás, a metafora, a fogalmi integráció, a poliszémia, a referenciapont-szerkezet, a kompozitumszerkezet, az erődinamika, valamint az egyszerű mondat, az alany, a topik és a szerkezeti fókusz témáit vizsgálja behatóan. Ezek a jelenségek azért is bírnak központi jelentőséggel a kötet szempontjából, mivel itt tulajdonképpen egy magyar nyelvű kognitív grammatika alapjait rakja le a szerző, mégpedig alulról felfelé építkezve. Tolcsvai Nagy kiemeli, hogy a „bemutatás nem célozhatja meg egy »teljes« grammatika” (169) kidolgozását, csupán arra vállalkozhat, hogy esettanulmányok révén szemléltesse a funkcionális perspektíva érvényesíthetőségét, és a kognitív nyelvészet elemzési eszköztárának alkalmazhatóságát. A szerző hangsúlyosan mutatja be a jelenségekre vonatkozó magyar nyelvű kutatásokat (pl. HEGEDŰS 2004, IMRÉNYI 2008), és arra is felhívja a figyelmet, hogy mely területeken hiányoznak a magyar nyelvű és a magyar nyelvre vonatkozó kutatások (például a kognitív fonológia területén).

A hatodik fejezetben — Konstruálás szövegszinten: a stílus és az irodalom kognitív nyelvészete címen — olyan elemzések is helyet kapnak a kötetben, amelyek a kognitív nyelvészet szövegszintű alkalmazási lehetőségeit mutatják be, és amelyek jórészt a szerző saját kutatási eredményeihez kapcsolódnak. Ebben a fejezetben a szerző a főnév, az ige, valamint a metafora nyelvi kategóriáinak stíluspotenciálját méri fel, de invenciózus elemzései kiterjednek a klasszikus retorika értelmében vett alakzatokra is. A fejezet tudománytörténeti kontextusba is helyezi

az elemzéseket, és éppen megvilágító erejüknél fogva ötlik fel a recenzensben a gondolat, hogy a korábbi, elsősorban az irányzatokat bemutató harmadik fejezetben szintén helye volna efféle tudománytörténeti információknak.

A példaelemzéseket lezáró hetedik fejezet — Nyelvpedagógia és kognitív nyelvészet címmel — pedig azt példázza, hogy a funkcionális szemlélet nemcsak a klasszikus témák kutatásában érvényesíthető sikerrel, hanem az anyanyelvpedagógiában is. A szerző által ismertetett kutatások mellett érdemes felhívni a figyelmet KUGLER (2009) munkájára is, amely a langackeri grammatika szellemében eleméz és dolgoz ki középiskolásokat megcélzó nyelvtani feladatokat magyar nyelvi jelenségekre.

Zárásként meg kell említenünk, hogy szerencsés helyzetben van, aki manapság magyar nyelven szeretne tájékozódni a kognitív nyelvészetről. Ritkán fordul elő ugyanis, hogy egy tudományterületről, esetünkben a kognitív nyelvészetről, csupán néhány évnyi eltéréssel két átfogó jellegű munka is szülessen: a KÖVECSES ZOLTÁN és BENCZES RÉKA szerzőpáros kötete *Kognitív nyelvészet* címmel 2010-ben jelent meg, Tolcsvai Nagy Gáboré 2013-ban, ami jelzi a diszciplína etablálódását a magyar nyelvészeti kutatásokban (vö. még KÖVECSES 2005 és TOLCSVAI 2010). A két kötet hasonló alapállásból, de eltérő módon tárja elénk a kognitív nyelvészet alapjait: KÖVECSES és BENCZES munkája a jelentésalkotás kognitivistá értelmezésének inkább elméleti jellegű, monografikus feldolgozása, míg Tolcsvai Nagy Gábor kötete inkább kézikönyv jellegű bevezetés, amely a kognitív nyelvészeti irányzatok közös nyelvelméleti és tudomány-módszertani alapjait, valamint tipikus alkalmazási lehetőségeit mutatja be.

Tolcsvai Nagy Gábor munkáját ugyanakkor nem nevezhetjük hagyományos értelemben tankönyvnek, mivel nem tartalmaz például fejezet végi összefoglalókat vagy feladatokat. Mégis tanít, hiszen megmutatja, hogy a nyelvet és a nyelvet használó embert egymástól elválasztani nem lehet, és szemléltet, hiszen megmutatja, hogy a nyelvi megnyilatkozások különböző szintjeinek elemzése nagyon hasonló elvek mentén is sikeres és tudomány-módszertani értelemben is megalapozott tevékenység lehet. Olyan mű, amely éppen ezért tanulságos mindenkinek, aki nyitott az újabb nyelvszemléletekre, és aki kíváncsi arra, hogy milyen eredményre vezet a korábbi nyelvreírások összevetése a kognitív nyelvészeten fogant elemzésekkel.

Irodalom

CROFT, WILLIAM–CRUSE, ALAN D. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.

EVANS, VYVYAN 2009. Review of Ronald Langacker. *Cognitive Grammar. A basic introduction. Language and Cognition 1–2: 277–288.*

- EVANS, VYVYAN–GREEN, MELANIE C. 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- HEGEDŰS RITA 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Kiadó.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2008. Szerkezeti fókusz — pragmatikai típusjelölés? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 203–239.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex.
- KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KUGLER NÓRA 2009. Funkcionális grammatikai gyakorlatok a 9–12. évfolyam számára. *Anyanyelv-pedagógia* 2/1. URL: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/index.php?issue=5>. (2015. 12. 20).
- LANGACKER RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford, Stanford University Press.
- LANGACKER RONALD W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar 2. Descriptive Applications*. Stanford, Stanford University Press.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *A kognitív szemantika*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem.
- WILDGEN, WOLFGANG(2008. *Kognitív Grammatik. Klassische Paradigmen und neue Perspektiven*. Berlin, Walter de Gruyter.

CSATÁR PÉTER

PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk.,
Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.
 Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. (1484 lap)

A több mint 1400 oldalnyi monográfia 27 oktató, kutató munkája; hat részre oszlik; ezeken belül 32 fejezetet talál az olvasó; név- és tárgymutató segít a tájékozódásban. (Az alcím *magyar* jelzőjének szerepét nyomatékosítja az, hogy a névmutató közel 2000 tételéből 200 a magyar.) A fejezetek egy-egy témát fejtenek ki, a mai pszicholingvisztika valamennyi releváns kérdése hazai és nemzetközi dimenzióban kap helyet. A 32 fejezetből 15 összefoglalással zárja témája tárgyalását, segítve a munka célkitűzéseit: szolgáljon felsőoktatási tananyagként, legyen megbízható alap további kutatások számára; két fejezet kitekintést, egy pedig „elméleti tanulságokat” fogalmaz meg zárásként. Az ábrák, a táblázatok áttekinthetőek, segítik a megértést; elgépeléssel gyakorlatilag nem találkoztam. Több fejezet anyagát már korábbi publikációk (is) szolgáltatják, de ezek kiegészülnek

a mai eredmények bemutatásával, így az olvasó kettős nyereséget könyvelhet el: nemcsak mai tudás birtokába kerül, hanem az ehhez vezető utat is megismeri. Tetten érhető egyfelől a különböző részekben használt terminológia egységesítése, másfelől a belső keresztivatközások rendszere.¹

I. rész: Elméleti és történeti kérdések

1. A pszicholingvisztika története (Pléh Csaba, 3–116)

A pszicholingvisztika modern interdiszciplína, kutatási hatókörébe vonja: a nyelvi rendszer reprezentációját, működését az értés és produkció során; birtokba vételét. E kérdések némelyikét a német Wundt és Paul is tárgyalja; a Stern házaspár munkássága a mai gyermeknyelvi kutatások előzményének tekinthető; Bühler a nyelvi funkciók kapcsán fogalmaz meg ma is értékes gondolatokat. A 20. század első felében több európai és amerikai helyszín (és természetesen kutatás) játszik fontos szerepet. A francia Grégoire, az orosz Gvozgyev gyermeknyelvi munkái említésre méltók, Piaget a gyermeki fejlődés kapcsán a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát elemzi, idekapcsolódik az orosz/szovjet Vigotszkij. Jakobson a nyelvek egyetemességét hirdeti, kidolgozott elvei (oppozíció, dekomponálás, szelekció-kombináció stb.) ezt az egyetemességet igyekeznek igazolni. Monográfiákat szentel a gyermeknyelvnek és az afáziának. Az amerikai szerepvállalást kezdetben Bloomfield viselkedésselvű nyelvfelfogása fémjelzi, ennek folytatója Skinner. Amerikai földön a viselkedésselvű nyelvfelfogást fokozatosan felváltja Sapir és Whorf tevékenységének köszönhetően az ember mentális folyamataira építő nyelvszemlélet, a két szerző nevéhez fűződik a „nyelvi relativizmusként” emlegetett tétel, amely a nyelv és a gondolkodás viszonyát igyekszik meghatározni.

Míg a fentiek a pszicholingvisztika tegnapelőttjét/tegnapját, addig Osgood, Miller, Chomsky, illetve Vigotszkij munkássága a tegnapot, a mát jelenti. Chomsky akár az értés/produkció, akár a gyermeki nyelvelsajátítás tekintetében a grammatikának tulajdonít meghatározó szerepet. Az ő nyelvméleti felfogásából kiinduló pszicholingvisztikai kísérletek igyekeznek a nyelvtan pszichológiai realitását igazolni, gondosan részletezve eközben a kompetenciát–performanciát, a felszíni–mélyszerkezetet. Törvényszerűen bontakozik ki az ellenreakció: részben a pszicholingvisztika „szemantizálódása” (Katz, Fodor, Fillmore); részben olyan új elgondolások révén, melyek megismerési sémákat eredményeznek („forogatókönyv”, prototípus, beszédaktus: Kintsch, Rosch, Schank). Az ezredforduló pszicholingvisztikája még inkább tágitja a kereteket: a modularitás, interaktivitás ható- és működési körének feltárása, a nyelv biológiai szerveződésének felderítése,

¹ A tanulmánykötetben szereplő munkákra csak a szerző nevével hivatkozom, a pontos bibliográfiai adatokat csak akkor adom meg, ha a szerző és munkája nem szerepel a hivatkozási jegyzékben.

online módszerek alkalmazása, nyelvközi összehasonlítások a korábban kicsit háttérbe szoruló morfológia bevonása révén. A gyermeknyelvi kutatásokban fokozódik az érdeklődés a preverbális szakasz iránt; erősödik a kísérletes módszer; határozott a törekvés több nyelv bevonására; a vizsgálati célok is gazdagodnak (nyelvészeti, pszichológiai, pedagógiai, klinikai, szociológiai).

Külön alfejezet adja elő a magyar pszicholingvisztika történetét. Helyet kap Gombocz, Klemm, Lux és Karácsony, a közelebbi múltból Fónagy, Büky és Réger. A ma is alkotók közül Gósy, Lengyel és Pléh munkáit dolgozza fel. (A könyv újbóli kiadása esetén javasolható: Dezső, Göncz és Mikes is kerüljenek be az áttekintésbe.) A fejezetet hasznos feladatszabás zárja („Hogyan lehetne jobb a magyar pszicholingvisztika?”).

2. Nyelvek és nyelvtanok (Gervain Judit, 117–146)

A fejezet hasznossága vitathatatlan: a pszicholingvisztika egyik alkotóeleme egy modern szemléletű nyelvelmélet. A szerző a nyelvi szintek szerinti bemutatásban igyekszik ennek a feladatnak eleget tenni, ami az „alsó nyelvi szintek” tekintetében sikeres. Alcím szerint is szerepel A magyar nyelv alaktana (126–128) és A magyar nyelv legfontosabb mondat szerkezeti sajátosságai (131–133), de ezek áttekintése nem nélkülözheti Kenesei, Kiefer, É. Kiss és mások munkáit. A modern szellemű magyar morfológiai és szintaktikai vonatkozások hiányát azért kell szóvá tenni, mert a későbbi fejezetek nagy mértékben építenek ezekre az elgondolásokra.

3. A módszertan kérdései a pszicholingvisztikában (Pléh Csaba, 147–164)

A pszicholingvisztikai kutatásokban jelentős teret nyert a kísérletezés, ezért az erre vonatkozó módszertani kérdések tárgyalása külön fejezetet érdemel. A technikai eszközök fejlődése (hangrögzítés, szoftverek, online eljárást segítő felteletek stb.) nagyban hozzájárul a szövegfelismerési, a mondatértési és a szövegértési (és részben produkciós) folyamatok jobb megismeréséhez. A fejezet szisztematikusan áttekinti a nyelvi szintekre, illetve a különböző manifesztációkra (hangzó, írott) irányuló fontosabb kísérleti eljárásokat.

II. rész: Megértés és produkció

4. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás (Lukács Ágnes, Pléh Csaba, Kas Bence, Thuma Orsolya, 167–250)

A monográfia egyik legkiérleltebb tanulmánya: kellő egyensúlyt tapasztal az olvasó a nemzetközi és a magyar adatok (és az ezeket leíró, értelmező elméletek) a korábbi és napjaink kutatási eredményei között. Terítékre kerül a mentális szótár mint „tároló” és mint műveleti színhely. Többféle (formai, nyelvtani, képi, fogalmi, valóságra való utalási, más szavakkal való kapcsolati) információ egyedi szót; e tárolási módról többek között szóasszociációs vizsgálatok szolgáltatnak értékes adalékokat. Az önütemezett olvasás, a szemmozgás követése,

a lexikális döntés, a hangrestaurációs feladatok további sajátosságokat tárnak fel a tárolásról. A szerzők részletezik a mentális szótár szövegbeli mutatóit: a lexikai sűrűséget, a jeltípus/jel arányt. A szótárhoz való hozzáférés megfelelő művelet eredménye; befolyásolják szó- és egyéb gyakorisági mutatók; számolni kell szomszédossági hatással. Részben moduláris, részben interakciós (konnekcionista) szófelismerési modellek születtek a hozzáférési műveletek magyarázatára. Értékes adalékokat szolgáltatnak a szerzők a kétértelmű (*ár, dob* stb.) és a morfológiailag komplex (*szépségeitekért*) szavak feldolgozási folyamataihoz (egészes/kompozicionális tárolás és feldolgozás). A morfológiai komplexitást angol, finn, holland, magyar, német nyelven folytatott kísérletek igyekeznek felderíteni. Az eddigi eredmények szerint a toldalékolás szabályossága, a családméret egyaránt befolyásoló tényező.

5. A mondatmegértés folyamata (Pléh Csaba, 251–286)

A tanulmány először az *értés–megértés–értelmezés* fogalmakat (és idegen nyelvi megfelelőit) igyekszik tisztázni (terminológiai egységesítés). Majd előadja azokat a mondatmegértési modelleket, melyek központi szervező ereje vagy a modularitás, vagy az interaktivitás. A modularitás alulról felfele építkezik (hang, szó, mondat, szöveg); a szóban forgó folyamatot a nyelvi szintek egymást követő feldolgozásának tekinti, az alsóbb nyelvi szintek teljes körű feldolgozása szükséges a következő szintre lépéshez. Az interakciós modellek a felülről lefelé haladó elemzési iránnyal számolnak: a felsőbb szintek állandóan jelen vannak, segítik az alsóbb szintű nyelvi entitások elemzését. Mindkét feldolgozási elv szükségesnek tartja — ilyen vagy olyan ponton — a valóságról tárolt információk bevonását a nyelvi elemzés eredményének értékelésébe. A megértés fókuszálhat a valósághoz való viszonyításra, a beszélő cselekvési terveihez való igazításra, a világra való utalásra, személyközi mozzanatokra. A megértés első lépése a bemeneti jegyek (szórend, alaktan, nyomaték, ismeretek stb.) feldolgozása. A mondatértés elemzési (propozíciók, adott–új, cselekvésérték) és KÖ szintű műveletekkel kezdődik. A mondatelemzési elvek súlya nyelvenként változhat, de egy és ugyanazon elv egy nyelven belül is mutathat fel különbségeket. A nyelvek feldolgozási eltéréseit két elmélet igyekszik magyarázni: a kanonikus formák elmélete (Slobin és Bever nevéhez kötődik), illetve a versengési modell (Bates és MacWhinney). Az elemzési elvek eltérő kognitív erőforrásokat igényelnek: az agglutináló nyelvek körében nagyobb szerep hárul a lokalisztikus, a konfigurációs nyelvekben a globalisztikus feldolgozásra. A tematikus szerepkörök hozzárendelésében egyazon szófajon belül is mutatkoznak különbségek. A mondat feldolgozásának kimenete több megválaszolendő kérdést vet fel: vajon az értés csak nyelvi keretek között marad; egybevetjük-e (és mikor) a nyelvi elemzés eredményét a tárolt tudással? Mi az oka annak, hogy az állító mondat értése könnyebb, mint a tagadóé, hogy az igaz állítást megfogalmazóé könnyebb, mint a hamisat állítóé?

6. A szövegek megértése és megjegyzése (Pléh Csaba, 287–338)

A szövegértés vizsgálata első lépésben mikro-, illetve makroszerkezet szerint halad. Az előbbi a mondatok linearitása szerint elemzi a szöveget, a makroszerkezeti vizsgálatban a hangsúly az átfogóbb, nagyobb szerkezeti egységekre kerül. A szövegtípusok eltéréseket mutatnak fel a makroszerkezet tekintetében. Az elbeszélő szövegekben például az időviszonyok visszaadása alapvető. Jellemző formai elemek a kulcsmondat(ok), hősök pontosítása, célrendszerek, beágyazottsági viszonyok; fontosabb tartalmi elemek: okok, indokok rendszere, oksági lánc. A szöveg értésének, építésének komoly pedagógiai konzekvenciái vannak, hiszen az iskolai tanulási-tanítási folyamatok nagy mértékben fonódnak a szöveg köré. A szövegelemlekezetben komoly egyéni különbségek mutatkoznak. A fejezet végén szóba kerülnek azok a neuropszichológiai kutatások, melyek szerint a mondatszintű nyelvi folyamatok elkülönülnek a magasabb szintű információk összekapcsolásától. Kutatandó feladat: a szövegértés sajátosságai az új (információs) adathordozók közegében.

7. Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei (Csépe Valéria, 339–370)

Az írott nyelvi folyamatok ritkábban kerülnek/kerültek a pszicholingvisztika látókörébe, mint a hangzó nyelvi folyamatok. A tanulmány az olvasás elméleteinek, modelljeinek megismertetésével kezdi a tárgyalást. A hagyományos elmélet szerint az olvasó inkább befogadó; az olvasásban dominál az írott szimbólumok hangzó szerintibe való kódolási folyamata; az olvasás adatvezérelt. A kognitív közelítés a felülről-lefele ható folyamatokat helyezi középpontba, az olvasást kitalálós játéknak tekinti, valamint interaktív és szövegértésre irányuló konstruktív tevékenységnek. A metakognitív közelítés az olvasás folyamatában a rész-egész viszony érvényesülését, az ok-okozati viszonyok megragadását, predikciók és következtetések hozatalát tartja döntő momentumoknak. Az olvasási modellek közül kiemelkedik (a többször is átdolgozott) konnekcionista modell, amely szerint az olvasás olyan mentális folyamat, amelyet egyszerű hálózatok egymáshoz kapcsolt, főleg párhuzamos működése eredményez. E modell továbbfejlesztése magában foglalja a graféma-fonéma megfeleltetési szabályokból levont tapasztalatokat.

Az olvasástanulás elemzett elméletei és modelljei az alfabetikus írásrendszerek szerinti olvasás eseményeit veszik górcső alá. Az olvasás fejlődése a fonológiai tudatossággal kezdődik, aminek egyik komoly mutatója a dekódolást és szófelismerést szolgáló „betűk/betűkombinációk és a beszédhangok közötti megfeleltetés”, ez a művelet erőteljesen kontextusfüggő. A sekély-mély jelleg sajátosságait nyelvközi összehasonlító vizsgálatokkal igazolja a szerző. Az olvasás végső célja a nagy egyéni különbségeket mutató szövegértés.

Az olvasás agyi hálózata az utóbbi évtizedben kerültek a kutatások látókörébe; sikerült a kiszolgáló agyi területeket azonosítani. Fény derült arra, hogy az emberi agy olvasás szempontjából fontos területei és funkciói nem olyan erősen előprogramozottak, mint a hangzó nyelv esetében. Az olvasás folyamatát a

szocio-ökonómiai státusz is befolyásolja. (A tanulmányban többször is előkerül a magyar és a finn írott nyelv, egy következő kiadás esetén hasznos lenne Lengyel munkáját (1999) is figyelembe venni.)

8. A beszédprodukción (Magyari Lilla, 371–410)

A hangzó nyelvi produkciós folyamatok (kezdeti) kutatása rendszeres megfigyelést jelentett: milyen következtetések vonhatók le a megakadási jelenségekből, a kitöltött és néma szünetekből, a javításokból és az újrakezdésekből. A nyelvbontások, a hang- és szócserek különböző típusait állapították meg. Az utóbbi időben megjelent a kísérletes módszer (pl. a „nyelvem hegyén van” jelenség). A megfigyeléses és a kísérletes módszerek révén sikerült az első beszédprodukcións modellek megalkotása (Levelt), hamarosan megszületett a kétlépcsős interaktív modell is (Dell). A szóprodukcións folyamatát moduláris és interaktív mozzanatok egyaránt alakítják, befolyásolja a szógyakoriság és a szó hosszúsága. Sikerült a szóprodukcións mechanizmusainak idegrendszeri reprezentációját azonosítani. A mondatprodukcións első modellje Garrett nevéhez kötődik. A ma leginkább elfogadott modell szerint először a szintaktikai keret alakul ki, ebbe illeszkednek a lemmák.

9. Nyelvtechnológia és a pszicholingvisztika számítógépes modelljei (Babarczy Anna, Gábor Bálint, Serény András, 411–444)

A mesterséges intelligencia és a nyelvtechnológia két különböző kérdésre igyekszik választ adni: egyfelől olyan számítógépes alkalmazások, melyek a különböző kognitív feladatokban emberhez hasonlóan teljesítenek, másfelől az emberi kognitív tevékenység „utánzása”. A mesterséges intelligencia első nyelvi modellje az ELIZA nevű társalgási rendszer. A nyelvtechnológia által megoldandó fontosabb feladatok: beszéd felismerés, beszéd szintézis, grammatikai/szemantikai elemzés stb. E feladatok teljesítése szabályrendszerek és statisztikai szabályok szerint történik. A grammatikai elemzés szófaji és morfológiai komponense a hangzó/írott szavak azonosítási szintje után a szófajiságot állapítja meg, elemzi a morfológiai összetételt (magyar viszonylatban a Hunpos). A mondatelemzés „gépesítése” ma még elmarad a szófelismerési, morfológiai elemzés eredményeitől. A gyermeknyelv vonatkozásában a CHILDES (MacWhinney) adatbázis használ leginkább nyelvtechnológia eljárásokat. A lexikon elsajátításának egyik kulcsmozzanata a vonzatkeretek elsajátítása, a szerzők részletesen bemutatják ezt a folyamatot. A szintaxis elsajátítását modellálja az ADIOS (automatic distillation of structure). Egyre nagyobb teret nyer a konnekcionista megközelítés.

III. rész: Nyelvelsajátítás

10. A nyelvelsajátítás elméleti modelljei (Babarczy Anna, Lukács Ágnes, Pléh Csaba, 445–482)

A kötet egyik legjobb tanulmánya: a korábbi és a mai, a nemzetközi és a hazai szakirodalmat alaposan ismerik a szerzők, az egyes témák kifejtése arányos. A

gyermeknyelvi kutatásoknak nagy lendületet adott az a felismerés, hogy a forma és jelentés összekapcsolása nem történhet pusztán utánzás vagy memorizálás révén. Az ontogenetikus nyelvi fejlődésnek a múlt század második felének született modelljei kezdetben a szintaxist helyezték a középpontba, ám ezt felváltotta az esetnyelvtan alapvető kategóriáira építő szemantikai alapú leírás. Eközben (is) vetődött fel a nyelvi és nem nyelvi kognitív fejlődés viszonya. A gyermeki nyelvelsajátítás nyelvközi összevetése hosszabb múltra tekint vissza, mégis Slobin munkásságának köszönhető a rendszeres egybevetés, ennek nyomán művelési elvek megfogalmazása. A gyerek ebben a szakaszban egy univerzális érvényű ideiglenes alapnyelvtan birtokosává válik, majd az anyanyelv hatására fokozatos „szétfejlődés” figyelhető meg. A vázolt folyamat különösen éles megvilágításba helyezi az innatizmus és az empiricizmus/funkcionalizmus vitáját. A vitában Chomsky egy „nyelvelsajátítási szerkezet” mellett érvel többek között arra hivatkozva, hogy a nyelvelsajátítás egyetemes szekvenciákat követ és nagyon gyors. A közelmúlt kutatásai gyengítik a fenti szellemben fogant univerzalista felfogást; megkérdőjeleződik a kritikus periódus szigorú értelmezése, feltűnik az is, hogy a sajátlagos nyelvi jelenségek „túl korán” megjelennek. A gyerekek már néhány hónapos korban felfedezik a beszéd folyamat szavak szerinti megbontásának eszközeit (intonáció, ritmus stb.). A szó- és frázishatárok segítséget nyújtanak a szavak grammatikai osztályba sorolásához, majd a nyelvtani osztályok és a fogalmi kategóriák megfeleltetéséhez (személyek/tárgyak nevéből főnevek, cselekvés/állapot megnevezéséből igék stb. fejlődhetnek). Az újabb nyelvelsajátítási modell (Tomasello) a használat alapú grammatikai modell, amely egy továbbfejlesztett versengési modell és a statisztikai tanulási mechanizmusok összekapcsolásából alakult ki.

11. A nyelvtani kategóriák és szabályok elsajátítása: megfigyelési és kísérleti adatok (Lukács Ágnes, Gábor Bálint, Kemény Ferenc, Babarczy Anna, 483–520)

A kötet egyik legjobb tanulmánya. A morfológia központi szerepet kap a tárgyalásban, ami előnyös helyzetbe hozza a magyar kutatásokat: a gyermeknyelvi morfológia fejlődésében egy erőteljesen agglutináló nyelv adatai megkerülhetetlenek (főnévi és igei toldalékolás kezdetei, tőtípusok stb.). A téri viszonyokat kifejező igekötők a főnevek megfelelő toldalékolásának készségét erősítik. A szerzők a saját és mások eredményeit igyekeznek kísérletesen ellenőrizni. A morfológiai rendszer épülése már az első lépésekben is megkívánja a tágabb kontextus figyelembe vételét, ennek köszönhetően kerül terítékre az argumentumszerkezetek értelmezése, a tranzitív konstrukciók vizsgálata, majd a szórend és a névmások szerepe. A nyelvközi vizsgálatokba bevont nyelvek (Bates és MacWhinney nyomán): magyar, török, szerb és horvát, warlpiri, holland, angol, francia. Az egyes tematikus szerepekre ragok, szórend stb. utalhat, ezeknek a jelzéseknek a súlyai

összeadódnak, és ennek eredményeként válnak jelöltté az egyes szerepek. A tanulmány mesterséges nyelvek és nyelvtanok segítségével vizsgálja a sorrendiség, az absztrakt mintázatok kiemelésének és más fontos részfolyamatoknak az alakulását, fejlődését.

12. Szótanulás (Lukács Ágnes, 521–550)

A szókincs elsajátítása az első életév vége felé kezdődik protodeklaratív, illetve protoimperatív jelentést kifejező hangsorok és kifejező gesztusok révén. Ezt követi a holofrasztkus szakasz. A második életévben a szókincs gyors és nagy mennyiségű gyarapodása figyelhető meg (főleg alapszintű személy-/állat-/tárgynevek). Megerősödik a szóhatár ismerete, a szavak kiemelése a hangfolyamatból. A szójelentés elsajátítását a szintaktikai szerepek is segítik, mivel a gyerekek egyre inkább képesek a verbális kontextus figyelembevételére. E tanulási folyamatot több tényező is előmozdítja: referencia elv, kiterjeszthetőség és tárgyhatókör elve. A jelentéstanulást társas-pragmatikai motívumok segítik. A szókincs mennyiségi fejlődésének egyik vizsgálati eszköze a Peabody Picture Vocabulary (magyarítását Csányi végezte el); speciális magyar fejlesztés a LAPP (Lörík, Ajtony, Palotás, Pléh). A szókincs nemcsak mennyiségi és minőségi paraméterek mentén kutatandó, hanem a strukturálódás szempontjából is. A magyar kutatások közül a Gósy–Kovács szerzőpáros munkájára tér ki a szerző (szerencsés lett volna bevonni Jagusztinné 1985, Cser 1938 és Lengyel 2012 munkáit is).

13. Korai kétnyelvűség és szociokognitív fejlődés (Kovács Ágnes Melinda, 551–574)

A kétnyelvűség akár hazai, akár nemzetközi pszicholingvisztikai aspektusú feldolgozottsága bővebb kifejtést is indokolna. Először áttekintést kapunk a kétnyelvűség általános kérdéseiről: a kettős monolingvis felfogás kritikájáról, a kétnyelvűség fajtáiról, a szeparált vagy egységes nyelvi rendszer dilemmájáról stb. A korai kétnyelvűség vizsgálatának egyik kitüntetett témája a nyelvdiszkrimináció, ami már csecsemőkorban jelen van. Ismert, hogy a nem-anyanyelvi fonetikai kontrasztok megkülönböztetése egynyelvűek körében 6 (magánhangzó kontrasztok), illetve 8-10 hónapos korra (mássalhangzó kontrasztok) nagyjából megszűnik, ám a kétnyelvűek 12 hónapos korra visszanyerik ezt a képességet. A kétnyelvűség és a fejlődő kognitív rendszer kapcsolatáról hol pozitív, hol negatív ítéleteket fogalmaztak meg. A negatív véleményt vallók arra hivatkoznak, hogy két nyelv egyidejű elsajátítása megterhelést jelent a fejlődő kognitív rendszerre nézve, következményként a lassabb információfeldolgozást, a gyengébb teljesítményt szokták megjelölni. A kétnyelvűség pozitív hozamát vallók kognitív flexibilitásra, fokozott nyelvi érzékenységre, a nyelvi jel viszonylagosságának jobb felismerésére, az analógias gondolkodás magasabb szintjére, erősebb nyelvi kontrollra hivatkoznak. A kétnyelvű biztosabban uralja a gátlási és a kontrollfunkciókat (a két nyelv közötti

állandó választási kényszer miatt), és ezt a készséget nem csak a nyelvi folyamatokban tudja kamatoztatni. Egy- és kétnyelvű csecsemők között lefolytatott vizsgálatok szerint a különböző diszkriminációs feladatokat a kétnyelvűek jobban oldották meg; az eredményt 3, 4 és 5 évesek teljesítménye is megerősíti.

14. Idegennyelv-elsajátítás (Kovács Gábor, 575–656)

Az utóbbi évtizedekben a nyelvtanuló került a fókuszba, így felerősödött, hogy az idegen nyelv birtokbavétele nem kizárólag nyelvtanár irányította tanítási, hanem elsajátítási folyamat. A tanítási folyamatban főleg a nyelvpedagógia volt illetékes; elméleti kereteket a kontrasztív nyelvészet kínált. Az 1970-es években új szemlélet erősödött meg: a hibaelemzés, amely interlingvális (anyanyelv kiváltotta) és intralingvális (anyanyelvtől független) hibákat különböztetett meg. Ez a performanciát előtérbe helyező irányzat az internyelv fogalmát kovácsolta ki. Az anyanyelvi hatások meglétét az internyelv sem tagadja, de igyekszik árnyaltabb képet adni különösen a pozitív transzferről. A transzferre irányuló kutatások a hol, a mikor és a hogyan kérdését igyekeznek megválaszolni. A hol, azaz a nyelvi szintek kérdése kapcsán lett intenzív kutatások tárgya a jelöltségi differenciál hipotézise, amely szerint, ha egy jelenség jelöletlenebb az anyanyelvben, mint a célnyelvben, akkor ez nem fog nehézséget okozni, viszont ha a célnyelvben jelöletlenebb, akkor igen. Felvetődött: van-e természetes sorrendiség az elsajátításában. Intenzív kutatások kezdődtek a morféma-elsajátítási sorrendre vonatkozóan; bizonyos vizsgálatok kimutatták, hogy az internyelvi szintaxisban is megfigyelhetők univerzálisnak ítélt stádiumok (angol kérdő szerkezet elsajátítása spanyol anyanyelvűek, német nyelv tanulása olasz és spanyol anyanyelvűek körében). Az internyelvben jelentkezik a fosszilizáció, azaz rögzülhetnek olyan célnyelvszerű formák, melyek sem célnyelvi input gyakorisággal, sem tudatos oktatási módszerekkel nem korrigálhatók. A tudatosságnak nagy szerepe van az idegen nyelv elsajátításában. Ennek vizsgálata többek között mesterséges nyelvek tanulásából levonható tanulságok szerint történik. A figyelem, az észrevétel és az automatikusság fontos tényezők, további részképességekre oszthatók. Az automatikusság kritériumai: a folyamat gyors, nem tudatos, nem igényel erőfeszítést, alacsony a hibaarány stb. Ha az univerzális grammatika számításba vevendő az idegennyelv-elsajátítási folyamatban, akkor ki kellene tudni mutatni, hogy a tanuló rendelkezik olyan implicit grammatikai tudással, amely nem az adott idegen nyelvből származik, és nem lehet anyanyelvi transzfer sem. Kapcsolódik az univerzális grammatikához a kritikus periódus és általában az életkor. A kutatásokból egyelőre annyi szűrhető le, hogy felnőttkori kezdés esetén a tanulóknak csak egy szűk csoportja jut el az anyanyelvi (közeli anyanyelvi) szintre, de ekkor már egyre nagyobb szerepet játszanak a személytől függő tényezők. Az egyik ilyen a nyelvérzék és ennek mérése (főleg a fonémikus kódolási képesség, grammatikai érzékenység, induktív nyelvtanulási képesség és az asszociatív

emlékezet a kutatás tárgya). A kognitív stílus is része az egyéni képességeknek; egyik leginkább kutatott kérdése a mezőfüggőség–mezőfüggetlenség dimenzió. Úgy találták, hogy a mezőfüggetlen tanuló többet profitál a formális nyelvoktatási helyzetből, míg a mezőfüggő inkább a kommunikatív, a természetes nyelvi környezet nyújtotta lehetőségeket tudja jobban kiaknázni. A motivációkutatás is a nyelvtanulók közötti különbségek feltárására törekszik. Az extroverzió–introverzió nem kevés számú kutatás tárgya; mindkét típus rendelkezik sajátos előnyökkel, de más-más nyelvi képességek tekintetében. Komoly korrelációt mutattak ki a nyitottság személyiségdimenzió és a rendszerezési, stratégiai, pragmatikai kompetenciák között; az extroverzió és a stratégiai kompetencia között; a lelkiismeretesség és a rendszerezési kompetencia között.

IV. rész: Nyelv és gondolkodás

15. Jelentés: referencia és fogalmak (Jakab Zoltán, 659–742)

A címben megjelöltek kiváló kifejtése. Először a nyelvi és a mentális szemantika közötti különbséget részletezi. Ide szorosan csatlakozik az intencionalitás, a mentális reprezentáció, azaz az emberi elme (észlelés, gondolkodás, emlékezet és más kognitív funkciók) modellalkotó tevékenysége (többek között Pierce munkássága tekinthető előzménynek). Napjainkban háromféle jelentéseméletet különböztetnek meg: tárgyelméletet, mentális reprezentációs elméletet és használatelméletet. Komoly újítás kötődik Russel nevéhez; az általa kidolgozott szemantikai elmélet központi eleme a leírás (deskripció). Kiderült, hogy az interpretáció és a kontextus (téri/idői tényezők) között szoros kapcsolat van. A tanulmány részletezi a lehetséges világokat, közelebről azt, hogy el tudunk gondolni olyan helyzeteket, amelyek nem részei a valóságnak. A mentális reprezentáció elmélete többek között a fogalmakat és a szójelentést vizsgálja. A mentális reprezentációnak többféle típusa különböztethető meg: asszociatív kapcsolatok, észlelési kategóriák, sémák, mentális képek stb. A fogalmak között vannak olyanok, amelyek megfelelnek egy adott nyelv szavainak, azonban a természetes nyelvek különböznek abban, hogy mit fejeznek ki egy, illetve több szóval. A definíciós (klasszikus) elmélet szerint az egyes fogalmak kompozicionális szerveződésűek, bár a klasszikus elméletet több kritika érte. A pszichológiai realitás többféle szálát futtat: tipikalitási hatások, prototípusok; családi hasonlóság. Egy (viszonylag) újabb elgondolás szerint fogalmaink kettős szerkezetűek: magkritériumokból, illetve jellegzetes vonásokból tevődnek össze. A prototípus-elmélet alapszintű és nem alapszintű kategóriákat különböztet meg. A tanulmány részletezi a prototípus-elmélettel kapcsolatos problémákat; ezt követően a fogalmi fejlődés legfontosabb állomásait (csecsemőkor, kisgyermekkor) vizsgálja. Ugyancsak tárgyalja a lexikai elemek hierarchikus elrendeződését. Meggyőzően érvel amellett, hogy a jelentés vizsgálata komoly interdiszciplináris vállalkozás (nyelvészet, kognitív pszichológia, nyelvfilozófia).

16. Nyelv és emlékezet (Turi Zsolt, Németh Dezső, Hoffmann Ildikó, 743–776)

A nyelvi folyamatokra komoly hatással vannak nyelvtől részben vagy egészben független kognitív rendszerek. Három nagy emlékezeti rendszert vizsgálnak: a munkamemóriát, a procedurális és a deklaratív emlékezeti rendszert tipikus és patológikus esetekben. A munkamemória és a mondatértés között kapcsolat van; ezt olyan kísérletek igazolják, melyek a kapacitáskorlát felderítésére irányultak. Kiemelkedik a fonológiai hurok szerepe, ahol a beszédalapú információ egyfelől tárolódik, másfelől itt történik az elsődleges feldolgozás. A morfológiai komplexitás terhet ró a munkamemóriára (toldalékolt szavak visszamondása akkor is nehezebb, ha szótagszámban nem különböztek nem toldalékolt szavaktól). A munkamemória szerepet játszik a mondat megértésében; főleg a szintaktikai információ gyors, automatikus feldolgozásáért felelős, de a szövegértésben is szerephez jut. A procedurális emlékezeti rendszer szintén a gyors, erősen automatizált folyamatok elvégzéséért felelős; ismert agyi lokalizációja. A procedurális emlékezeti rendszer sérülése esetén lelassul az információ feldolgozása, szóprodukción zavarok lépnek fel, károsulnak a nyelvtani formatívumok, sérül az intonációs készség. A szerzők végül alaposan kidolgozott képet adnak a különböző patológiás esetek (Huntington-, Parkinson-, Alzheimer-kór), az enyhe kognitív zavarok és a demencia nyelvi következményeiről.

17. Metafora (Szamarasz Vera Zoé, 777–812)

A metaforakutatás sokáig a klasszikus felfogást tükrözte, „a nyelvi ornametika” szerepe jutott neki. A paradigmaváltást Grice standard pragmatikaelmélete, illetve Sperber és Wilson relevanciaelmélete jelentette. Lakoff, Johnson és mások tovább tágították a keretet: a metaforát az emberi megismerés nélkülözhetetlen tényezőjének tartják. A humán fogalmi rendszer kisszámú, tapasztalaton alapuló fogalom köré szerveződik; vannak mindenki által megélt téri relációk, alapvető események; az emberek saját testük révén ismétlődő eseményeket élnek át. A modern metaforakutatás forrástartományt és céltartományt különít el. A strukturális leképzés elmélete szerint (Gentner) a metaforák többsége analógián alapul. Megrajzolható a metaforakarrier: a metaforák a hétköznapi használat során konvencionális kifejezésekké válnak. A felnőttkori metaforaértés vizsgálata azt mutatta ki, hogy nincs különbség a metaforikus tartalmú megnyilatkozások és az ilyeneket nem tartalmazók között. Ugyancsak kísérletes vizsgálatnak vetették alá a relevanciaelméletet (itt fokozat volt kimutatható). További kísérleteket végeztek a strukturális leképzéssel és az attributív kategorizálással kapcsolatban. A szerző részletesen bemutatja a metaforaértés gyermekkori fejlődését. Vannak (angol, magyar, török) nyelvközi kísérletes adatok, hogy a szóban forgó értés első jelei már a 3 évesek körében tapasztalhatóak. A Grice standard pragmatikai elméletét tükröző metaforákat már a 4 évesek is értik. A strukturális leképzés elméletére támaszkodó kísérletek eredményei komoly életkori különbségekről árulkodnak.

18. Kísérleti pragmatika (Bencze M. Ildikó, 813–858)

A kötet egyik legjobb tanulmánya, mely áttekinti, hogy a mondat jelentése miként változik, ha a beszédhelyzet, a kommunikációs helyzet, a szövegkörnyezet, a beszélői szándék és a hallgatói kompetencia egyaránt eleme a szóban forgó folyamat vizsgálatának. Austin lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusokat különböztet meg. Searle fejleszti tovább a beszéd mint cselekvés elméletet: részben újabb osztályokat (alosztályokat) állapítva meg, részben az ezek közötti kapcsolatokat felderítve. Különbséget teszünk direkt és indirekt beszédaktusok között; a szerző többféle kísérlet eredményeire hivatkozva mutatja meg, hogy ezek ismerete és használata milyen életkorokhoz köthető. Részletesen szóba kerül Grice pragmatika elmélete: a „mondat jelentése” és a „beszélő jelentése”; megismeri az olvasó az együttműködési alapelv, maximák, implikaturák működési módját feltáró kísérletek eredményeit. Schank forгатókönyv elméletének vizsgálatára a fejezet angol és magyar kísérleteket mutat be. Az áthidaló inferencia (implikaturák) működését ugyancsak mondatmegértési vizsgálatok segítségével ismerjük meg. A kognitív pragmatika újabb elméleteit is részletezi. A tanulmányt agyszerültek körében végzett kísérletes vizsgálatok bemutatása zárja (jobb féltekei sérülés maga után vonhatja a humor és az irónia nem értését).

19. A nyelvi relativizmus (Babarczy Anna, Szamarasz Vera Zoé, 859–876)

A nyelv és gondolkodás kapcsolatának alighanem „örökzöld témája” a címben megjelölt tárgy. A szerzők kiváló anyagismerettel és igen jó arányérzékkel teszik olvasmányossá, tanulságossá a témát, ugyanakkor — a megoldatlan problémák bemutatásával — biztosítják, hogy a kérdés továbbra is kiérdemelje a (képzeletbeli) listán való maradást. Bár a nyelvi relativizmus szerteágazó, lényege két pontba sűrítethető: a nyelv meghatározza a gondolkodásmódot, illetve adott nyelvben kódolt megkülönböztetések nem feleltethetők meg pontosan más nyelvekben kódolt kategóriáknak. Van tehát erősebb és gyengébb értelmezés; a kettő között különféle köztes ítéletek foglalnak helyet, ezek egyike a magyar Karácsony Sándor nevéhez fűződik. Az emberi észlelés és ennek konkrét nyelvi megjelenítésének egyik kedvelt terepe a színnevek vizsgálata. Többféle példára szoktak hivatkozni: az oroszban a kék szín megnevezésére a *goluboj* és a *szinyij* szolgál. Míg az anyanyelvűek számára természetes, hogy mi lehet *goluboj*, mi *szinyij*, de az orosz idegen nyelvként tanuló számára nem. A jelenlegi álláspont szerint 11 alapszínnev létezik. Vannak nyelvek, amelyek 2, 3 stb. szóval is beérik; megjelenési sorrendet állapítottak meg (ha van X szín, akkor van Y szín jelölésére szolgáló szó is). Változatos és ötletes kísérletek igyekeznek felderíteni, hogy a „színészlelés, szín szerinti szortírozás, színek lexikai kifejezése” triász miként működik. Sok nyelv ismeri a grammatikai nemek szerinti megkülönböztetést. Egy szellemes megfogalmazás szerint: „A németben a fiatal lányoknak nincs neme, míg a fehérrepanak van..., a fák hímneműek, rügyeik nőneműek, leveleik

semlegesek; a lovak nemtelenek, a kutyák hímneműek, a macskák nőneműek... , a kandúrokat is beleértve.” (869). A nyelvtani nemek vizsgálata aszerint is folyt, hogy a különböző nemeket valamilyen tulajdonsággal kellett párosítani (szép–csúnya, jó–rossz, gyenge–erős, kicsi–nagy stb.). Ennek során az derült ki, hogy a „szép–jó–gyenge–kicsi” inkább a nőnemű szavakhoz kapcsolódtak, de más kísérletek nem találtak meghatározó összefüggést a nyelvtani nem és a nem nyelvi gondolkodás között, mindazonáltal továbbra sem kizárt, hogy a nyelvi folyamatok befolyásolhatják a nem nyelvi kognitív viselkedést.

20. Téri nyelv (Lukács Ágnes, Szamarasz Vera Zoé, 877–918)

A téma érdekességét többek között az adja, hogy nem túl sok nyelvi címke-halmaz segítségével végtelen számú méret, forma szerinti téri elrendezést vagyunk képesek megnevezni, kategorizálni. E folyamatokat többféleképpen tesztelték. Az egyik kiindulópont az, hogy a nyelvek téri kifejezései egyetemesek; nyelvektől független kognitív struktúrák épülnek ki; ezeket sokan veleszületett építőelemeknek tekintik. Egy másik felfogás szerint ezeknek a kognitív kategóriáknak formáját és szerkezetét a nyelv adja meg, tehát nem univerzálisak. Végül van olyan közelítés is, amely szerint a téri és a nyelvi struktúrák hatással lehetnek egymásra a kialakulás során. A téri nyelv a tárgyak és a téri elrendezések a fizika és geometria törvényeiből adódó egyetemes reprezentációira épül, ezeket az elrendezéseket az evolúció beépítette az emberi észlelőrendszerbe, így ezek elérhetővé válnak a nyelvelsajátítás során. A gyermekkori tapasztalatok prekonceptuális képsémákat alakítanak ki. Később ezek a képsémák képződnek le különböző céltartományokra. Vannak, akik nem tulajdonítanak a képsémáknak ilyen nagy szervezőképességet. A képsémák kísérletes vizsgálata szerint már a 4-4,5 hónapos csecsemők képesek megkülönböztetni a saját mozgást és az okozott mozgást. Slobin szerint az elsajátítás sorrendje az, hogy a nyelvi kifejezés követi a kódolt téri viszony kognitív komplexitását (angol, olasz, szerb és török gyermeknyelvi adatokra támaszkodva). A képsémák nyelvi megjelenítésének sorrendje: TARTÁLY és FELÜLET (BAN, ON), majd ALATT stb. Újabban megerősödött a sajátlagos nyelvi fejlődés okozta különbségek vizsgálata. A tanulmány magyar anyagon is illusztrálja a fentebbi fejlődésmenetet. A Williams- és a Down-szindróma produkálta téri és nyelvi deficitek bemutatása zárja a tanulmányt.

21. Nyelvi reprezentáció a numerikus feladatokban (Krajcsi Attila, 919–950)

A tanulmány a numerikus képességeket veszi górcső alá a pszicholingvisztika szemszögéből. Háromféle kódolási modellt mutat be, ezek háromféle reprezentációt jelentenek, mindegyik más-más agyi lokalizációval rendelkezik. A nyelvek a számok (számnevek) tekintetében változatosságot mutatnak fel: mind a mennyiséget (hányféle számot ismernek), mind a számok, illetve neveiknek képzését illetően. A brazil őserdők egyik törzsének nyelve (mandarukú) 5-ig ismeri a számneveket, de a pontosság csak az 1 és a 2 használatát jellemzi. Ha kisebb-

nagyobb ponthalmazok között becsléssel kellett különbséget tenni, a mandarukú anyanyelvi beszélők nem teljesítettek rosszabbul, ellenben a pontos mennyiséget igénylő numerikus feladatokban igen (az utóbbiak tehát igénylik a nyelvet). A nyelv szükségességét igazolják azok az eredmények is, melyek szerint a különböző agyi sérüléssel élők hozzávetőleges mennyiségi becslésre képesek, de pontos számolásra nem. A számsor elemeit a különböző nyelvek más-más elvek szerint képezhetik. A különböző elvek nehezíthetik vagy könnyíthetik az elsajátítást (a kínai gyerekek 1-10 között, az angol gyerekek 100 fölött tanulják könnyebben a számneveket). A számok nevei befolyásolják, hogy rövid távon hány számot tudunk megjegyezni: a walesi számok nevei hosszabbak, ezért angol-walesi kétnyelvűek több angol, mint walesi számnév megjegyzésére voltak képesek; ezt a különbséget francia-holland kétnyelvűek körében végzett kísérlet is megerősítette.

22. Érzelmek és beszéd (Tisljár-Szabó Eszter, 951–986)

Kiváló összefoglalás az érzelmek beszédbeli megjelenésének bemutatásáról, elemzéséről. Az érzelmeket többféleképpen jelenítjük meg: szóválasztás, mondat típus, hangszín, beszédtempó, hangmagasság, gesztusok stb. révén, miközben nemek és kultúrák szerinti eltéréseket tapasztalunk. Az érzelmi állapotok többféle lehetnek (hangulatok, interperszonális beállítódás, attitűd, személyiségvonás stb.). Az érzelmek mind szöveg, mind lexikai szinten vizsgálhatók. Újabban számítógépes programok is segítik az érzelmek megjelenésének vizsgálatát (szavakat/szószerkezeteket címkéznek fel egy-egy érzelmi kategóriának megfelelően; van, amikor előre meghatározott szógyűjtemény szavait keresik adott korpuszban stb.). A keresés kiegészülhet bizonyos grammatikai markerekkel (pl. a TAS/C program az *-ity*, *-ness*, *-ing* képzős szavakat is kilistázza, ezzel az adott szöveg absztraktsági foka mérhető). A DICTION programot politikai beszédek elemzésére fejlesztették (optimizmusra, biztosságra utaló szavak listázása); hasonló programok pszichiátriai diagnózisokban is használhatók. Az érzelmek a hangzó nyelvben akusztikai mintázatokban jelennek meg; kutatása változatos kísérleti elrendezést igényel. Produkciós viszonylatban kiemelkednek Fónagy kutatásai. A percepcióra irányuló kutatások azt mutatják, hogy a különböző érzelmek felismerése skaláris elrendeződésű: harag (helyes felismerés: 77%), szomorúság (71%), félelem (61%), de az undor helyes felismerése csak 31%-os. Egyazon érzelem vizuális és akusztikus felismerése eltérhet (az örömet arkifejezés alapján szinte tökéletesen felismerjük, ám hang alapján csak 57%-os helyességgel). Az érzelmek felismerésének újabb kutatási területei a hallás- és látássérültekre fókuszálnak, miközben egyre intenzívebb a beszédtechnológia bevonása (mind a produkciós, mind az értési folyamatokba).

23. A társalgás pszicholingvisztikája (Pléh Csaba, 987–1030)

Egyfelől saját (értsd: magyar), illetve különböző nyelvek kísérleti adatai, másfelől a téma részletekbe menő és átfogó ismerete alapján ad a szerző kiváló képet

a kérdés jelenlegi állásáról és további kutatási témákról. A társalgás kutatásában többféle tudomány is részt vállal; napjainkban leginkább illetékes a nyelvészet, az irodalomtudomány, a néprajz, a szociológia, a szociálpszichológia, a pszichológia, a pedagógia és az informatika. A társalgásnak rendszertana van, ennek fontos elemei a szereplők száma (monológ, dialógus, többszereplős társalgás), az ismerőség (idegenek, ismerősök, barátok, bizalmasok). További fontos rendszertani elemek: a szerepek rendezettsége, a társalgás műfaja, megjelenítési közege. A társalgás további szervező elemei: a beszédváltás, a beszédjog elosztása, a szóátvétel szabályozása, nyelvi és nem nyelvi eszközök a szóátvétel jelzésére, átadására stb. A társalgás mikro- és makroszerkezetű. A mikroszerkezet építőkövei: felhívás–válasz, kérdés–válasz (különös jelentősége van a pedagógiai jellegű kérdésnek). Fontos makroszerkezeti elemek: a kommunikációs előjátékok, a stratégiai lépéstípusok; ezek különbözhetnek attól függően, hogy a társalgás mely szakaszában (elején, közepén, végén) használatosak. Rituálékkal rendelkezik a nyitás és a zárás. A beszélgetés koherenciáját sértő kitérőket a beszélők rendszerint indokolják. Külön vizsgálati téma az udvariasság, amely különböző nyelvi eszközök révén valósul meg. Fokozatai vannak az udvariatlanságnak is, egy fokozatnak jól leírható nyelvi kifejezései vannak. Egyes megfigyelések szerint a női és a férfi beszéd (társalgás) különbözik az udvariasság-udvariatlanság dimenzióban, a kapcsolatlétesítés nyelvi eszközeinek használatában, a szóátvételekben, a háttérsatorna-jelzésekben stb. Ezek akár egy nyelven belüli, akár nyelvközi rendszeres kutatása még várat magára.

V. rész: A nyelv biológiai alapjai

24. A nyelv evolúciója (Pléh Csaba, 1033–1088)

A nyelv keletkezése évezredek óta tárgya a mitológiának, a vallásnak; a mai időkben a nyelvészetnek, az antropológiának, a pszichológiának, az idegtudománynak és a gyermeknyelvi kutatásoknak. A „rejtélyt” megoldandó nem lanyhuló törekvés az emberi és az állati közlési rendszerek strukturális és szociális szempontú egybevetése. (Ennek során szükségszerű azt is bizonyítani, hogy az egyes emberi nyelvek egyetemes jegyek mentén szerveződnek.) Közlési szempontból azt kell kiemelni, hogy fajunk nem tud nem kommunikálni, kommunikációs szándékot tulajdonítunk a jelenségeknek; a kommunikáció révén valósul meg a kultúra átadása. A nyelv keletkezésének kulcskérdése: vajon valamilyen forradalom vagy fokozatos evolúció eredményezte-e az emberben a nyelvi képességeket (mindkét felfogás többféle változatban él). A kétféle közelítésmódnak megfelelően megkülönböztethető tágabb és szűkebb nyelvi képesség. A tágabb nyelvi képességek átfogó biológiai keretbe helyezik a nyelv kialakulását (kommunikációs célú hangadás, kommunikációs hatékonyság növekedése stb.), amit funkcionális relevancia egészít ki. A szűkebben vett nyelvi képesség tétele szerint

a nyelv kizárólagos emberi vonás, nincs közvetlen adaptív haszna, a mondattani szerveződés elve elérhetetlen más fajok számára. Számos lelet igazolja a gégefő fokozatos megváltozását, ami a rezonátorcsatorna növekedését eredményezte, erősödött az akaratlagos légzés ellenőrzése, ami lehetővé tette a hangadáshoz szükséges artikulációs mozgások akaratlagos ellenőrzését. Az e mederben folyó emberi nyelvi képességek kutatása a hierarchikus szerveződésű kognitív kategóriák fejlődésmenetét is igyekszik felderíteni. Bizonyos osztályozás a főemlősök körében is megfigyelhető (táplálék, ellenfelek); bizonyos fajok képesek egy kategórián belüli finomabb felbontásra is. A korai gyermeki nyelvfejlődés és a csimpánzok nyelvtanítási kísérletei azt igazolják, hogy ezekben az esetekben olyan átfogó kategóriák jelennek meg, melyek joggal tekinthetők a nyelvtani kategóriák (CSELEKVŐ, CÉL, HELY stb.) előzményeinek. A nyelv kialakulása szempontjából elengedhetetlen az agy fejlődése, ezen belül többek között a finom mozgásért felelős területé. Aránylag nem régi a FOX2 gén azonosítása; ami felelős súlyos mondattani és alaktani zavarokért. A kutatók egy része szerint e gén mutációja kulcsszerepet játszik az emberi nyelv kialakulásában. A szociális alapú, használatközpontú nyelvkeletkezési elmélet is tud újabb érveket csatorba állítani. E felfogás szerint az agyméret növekedése a csoportméret növekedését is lehetővé teszi, a csoportméret növekedése többféle pozitív visszacsatolással szolgál a nyelvfejlődés számára.

25. A nyelv idegrendszeri reprezentációja (Lukács Ágnes, Kemény Ferenc, Ladányi Enikő, Csifcsák Gábor, Pléh Csaba, 1089–1134)

A fejezet nyelvi szintek szerint halad. Először az akusztikai-fonetikai, fonológiai szint produktív és feldolgozási vonatkozásai kerülnek terítékre szó-, betű-, szín-, tárgymegnevezési és más feladatok eredményei alapján, amelyek azt igazolták, hogy a folyamatokban nem csak a Broca- és a Wernicke-területek az illetékesek. A prozódiai jegyekkel kapcsolatos műveleteket részben mindkét féltekére kiterjedő, részben lateralizált struktúrák vezérlik. Mind a produkcióban, mind az értésben helyet kap a szavak előhívása. A produkcióban ennek során három szint különböztethető meg: a fogalmi reprezentáció, a lemmaszint és a szóalak szintje. Különböző feladatok megoldásának eredményei azt mutatták, hogy az előhívást más-más agyi területek eltérő aktivitása kíséri. Különbség mutatkozott a többmorfémás szavak feldolgozása tekintetében is, kimutatható volt azon agyi területek aktivitása, melyek a szintaktikai-szemantikai műveletek elvégzéséért felelősek. A morfológiailag szabályos és kivételes alakok is más-más területek aktiválódását igénylik. A vizsgálatok szerint a szójelentés idegrendszeri reprezentációja meglehetősen szétszaggott. A funkciószavak bal féltekei lokalizációjuk, a tartalmas szavak lokalizációja mindkét féltekét igénybe veszi. A különböző felosztások szerinti vizsgálatok (igék–főnevek, mozgás–nem mozgás stb.) teljes feltérképezést ígérnek. A hangzó és írott manifesztációjú mondatsztintú

kutatások inkább az értési műveletek felderítésére irányulnak. A szöveg-feldolgozás idegrendszeri reprezentációjának vizsgálata több irányt követ. Kutatási téma a következtetési folyamatok, a kohézió, a koherencia, a forgatókönyvszerű tudások vizsgálata. A szóba hozott aspektusok más-más agyi területeket aktiválnak. Olvashatunk a különböző traumatikus agysérülések okozta szöveg-feldolgozási deficitekről. Ennek során többek között az derült ki, hogy a pragmatikai készségek inkább a jobb féltekéhez kötődnek. A fejezet részletesen számot ad a nyelvfeldolgozás átfogó idegtudományi modelljeiről (Friderici modellje, a memóriaunifikációs-kontroll modell, Hickok és Poeppel modellje, Ullman deklaratív és procedurális modellje).

26. A szó szerinti és a képes nyelv feldolgozása mint emberi agyi funkció (Kutas Mária, 1135–1166)

A tanulmány az emberi agy strukturális és funkcionális felépítésére vonatkozó eddigi ismereteket foglalja össze, és az e területen elvégzendő feladatokra hívja fel a figyelmet. A mai pszicholingvisztika szerint az agyféltekék részvétele a nyelvi folyamatokban eltérő: a bal agyfélteke kimagasló nyelvi képességekkel rendelkezik, a jobb félteke fontos részletekért felelős (nyelvi megértés integrációja, pragmatika, prozódia, érzelem). A feldolgozás időztítésében valószínűtlen, hogy az agyi idő és a külső ingerlési idő szinonimák lennének, mivel az agyi folyamatokat és az ingerfeldolgozás idői lefutását nem lehet egyszerűen megfeleltetni egymásnak. Fontos az is, hogy a nyelvfeldolgozás során nem feltétlenül ugyanazok a folyamatok lépnek működésbe: komoly befolyásoló tényező a be-menetek gyakorisága. A szerző a kontextusérzékenységet is tárgyalja, ami nem csak agyi rendszerek, régiók, területek, hanem az önálló sejtválaszok szintjén is megnyilvánul. Még az önálló szavakra adott válaszok is megváltozhatnak az egyik bemutatásról a másikra. A szóba hozottak kétségbe vonják azt az eljárást, hogy a részműveleteket legjobb önmagukban vizsgálni annak reményében, hogy a kapott eredmények átvihetők a magasabb szintű folyamatokra. A szerző nagy jelentőséget tulajdonít a tapasztalatnak és az egyéni különbségeknek. Összegzésének egy részét érdemes szó szerint idézni: „A nyelvi feldolgozás alattomos, beteszi a lábát minden lebenybe, olyan területekre, amelyeknek az aktivitását hagyományosan nem kötik a nyelvi folyamatokhoz” (1158).

27. Az afázia (Bánréti Zoltán, 1167–1242)

Az első részben az afázia általános kérdéseit tárgyalja, a másodikban magyar adatokat elemez. Broca, illetve Wernicke (nevükhöz kötődő) kétféle afáziát különböztet meg, az azóta eltelt időben többféle afáziatípust írtak le. Kezdetben a szigorú lokalizációs elv uralkodott: meghatározott afáziatípust meghatározott agyi terület sérülésére vezettek vissza. E felfogás mára — Lurija, Jakobson és mások munkásságának köszönhetően — nem egészen tartható. A közelítés (és az értelmezés) holisztikusabbá vált, kiderült például, hogy a klasszikus Broca- és

Wernicke-terület (változó mértékben) egyaránt aktiválódik a produkció és a feldolgozás során, egymás működését segítik. Viszonylag jelentős egyéni különbségeket is regisztráltak, ami — más tényezőkkel együtt — annak elfogadására kényszerít, hogy a nyelvi funkciók főbb típusai lokalizáltak, mások kevésbé; a nyelvi központoknak tekintett kérgi területek rendszerint többfunkciósak. Az afáziás jelenségek magyarázatára napjainkban két nagy elméleti keret szolgál: a nyelvtani alapú magyarázatok, illetve a kapacitáselméletek. A nyelvtani alapú magyarázó elméletek a nyelvtan egyes moduljainak vagy szabálytípusainak elvesztését vagy korlátozottságát jelölik meg az afázia okaként. A kapacitáselméletek szerint a grammatika és komponensei épek, de azért nem használhatók, mert az emlékezeti rendszerek teljesítménye elégtelen. A szintaxist tekintve például probléma lehet a fastruktúra összetevőinek időben való felépítése és egyidejű memoriális megtartása; a grammatikai morfológia tekintetében a szintaktikai pozíció megnyitása és a megfelelő lexikális elem beillesztése közötti szinkronitás vonatkozásában. A mondat megértésében az agrammatikus afáziások nem képesek felhasználni a szintaktikai és a morfológiai információkat. Az EKP (esemény kiváltotta agyi potenciál) vizsgálatok arra tesznek kísérletet ép beszédű és afáziások egybevetése révén, hogy felderítsék az agyi aktivitás különbségeit. Újabban nyelvközi vizsgálatok eredményei is segítik az afázia kutatását (angol, héber, holland, német). A magyar adatok bevonása az afázia kutatásába fontos: „a magyar nyelv szerkezeti típusa, szórendi, morfológiai és fonológiai szabályai érdekes lehetőségeket kínálnak a nyelvtani részrendszerek szelektív megőrzése–elvesztése kutatására” (1205). Ezt követően a szerző Dressler, MacWhinney, Osman-Sági, Szépe és saját kutatásai alapján ad számot a magyar eredményekről. (Egy újabb kiadás esetén figyelembe kellene venni Herman 1970-t.)

VI. rész: A nyelv pszichológiája atipikus helyzetekben

28. A jelnyelvek pszicholingvisztikája (Sáfár Anna, 1245–1264)

A jelnyelv autonóm jelenség: nem egy hangzó nyelv vizuális-gesztikuláris manifesztációja; önálló nyelvtannal, szókinccsel rendelkező nyelv. Több mint 100 jelnyelv ismert. A jelnyelvek szerkezete jobbra felmutatja a hangzó nyelv sajátosságait (kettős tagoltság, produktivitás stb.). Vannak eltérések is: a jelnyelv több és nagyobb artikulációs szervet működtet (kéz, arc); a jelnyelv több lehetőséget biztosít a motiváltságnak a jelölt és a jelölő kapcsolatában. A jelnyelvi artikuláció a nagyobb artikulátorok (kezek, karok) mozgása miatt lassabb (a hangzó beszédben 4-5 szó esik egy másodpercre, a jelnyelvben 2-3 jel). Ez az idői különbség a szintaxis területén nem jelentkezik. A jelnyelvi szófelismerési folyamatok nagy hasonlóságot mutatnak a hangzó nyelviével; a jelnyelvben is megfigyelhető nyelvbotlás („kézbotlás”), a „nyelvem hegyén” van jelenség. A jelnyelv

gyermekkori elsajátítása nem mutat lényeges különbségeket a hangzó nyelvvel való egybevetésben. A jelnyelvben is ismert az afázia; a kétnyelvűség sajátosan jelentkezik. Biztató, hogy már léteznek jelnyelvi korpuszok, vannak nyelvközi kutatások is. Fontos a tanulmány egyik záró gondolata: „magyar jelnyelvi adatoknak leginkább a hiánya szembeötlő” (1260).

29. A specifikus nyelvfejlődési zavar (Lukács Ágnes, Kas Bence, Pléh Csaba, 1265–1324)

A specifikus nyelvi zavar (SNYZ) nem régen került a pszicholingvisztikai kutatások látókörébe, hiszen az ezzel a tünettel élő gyerekek átlagos beszédkörnyezetben nőnek fel, érzékszerveik épek, értelmi képességeik legalább átlagosak, és nincsenek neurológiai, pszichiátriai, társas-érzelmi zavarai. A nyelvi fejlődésben mutatnak tipikusan fejlődő társaiktól minőségi lemaradást. Az SNYZ kutatása tágabb és szűkebb kontextusban folyik. Tágabb értelemben csak a nyelvelsajátításban mutatkozó, szűkebb értelemben szelektív nyelvtanspecifikus zavarról van szó. Vita folyik arról, hogy egyszerű késésre vagy platót jelentő fejlődésmentre kell-e gondolni. Egyesek profilbeli eltérésként értelmezik, mások az abnormális hibanagyságot emelik ki, de minőségi eltérések is megfigyelhetők. A diagnosztika több ok miatt is nehéz: nagy egyéni különbségek tapasztalhatók; nehéz kontrollcsoport illesztése; a nyelvi profil megrajzolását nagyban befolyásolja az adott nyelv szerkezete. Az utóbbi miatt nehéz nyelvtől független korlátozottságot kimutatni (bár tipológiai azonosságok mutatkoznak, pl. magyar–török, de vannak angol–héber–magyar–német hasonlóságok is). Többféle elmélet ismert az SNYZ magyarozatára. A nyelvtanspecifikus elméletek jegyvaksági hipotézist fogalmaztak meg; elhúzódo szakaszokat feltételeznek stb. Vannak bemenetfeldolgozási megközelítések. Ezek a hallásészlelés elmaradását, a morfológián belül a jelzések egy részének elérhetetlenségét, a kritikus mennyiségű és minőségű szókincs hiányát, a gyorsan változó hallási ingerek feldolgozási képtelenségét, a fonológiai munkaemlékezet deficitjét tartják leginkább felelősnek. Az SNYZ neurobiológiai hátterének kérdése nem egyszerű: vannak, akik kizárják ezt a lehetőséget, ugyanakkor az újabb vizsgálati módszerek finomabb strukturális és mechanizmus szintű neurobiológiai eltéréseket tártak fel. Mivel környezeti tényezők nem tehetők felelőssé az SNYZ kialakulásáért, természetes módon vetődik fel a genetikai vizsgálatok szükségessége. Több örökletes tényezőt sikerült feltárni (a 16q24 és a 19q13 régiók lehetnek érintettek).

30. Az olvasás zavarai és a diszlexia (Csépe Valéria, 1325–1344)

A tanulmány az olvasástanuláson és olvasáson belül a szószintű folyamatokra fókuszál; a kutatásba különböző tudományok bevonása szükséges (pszicho-, neurolingvisztika, pszichiátria, neurológia, gyógypedagógia, idegtudomány); a multidiszciplináris közelítés kecsgetet eredménnyel. A vizsgálatok zavart mutattak vizuálisan bemutatott szimbólumok gyors megnevezésében, vizuális mintázatok

felbontásában. A diszkrepancia-modellek szerint eltérések vannak az olvasás agyi hálózatának fejlődési programjaiban. A diszlexiás gyerekeknél bizonyos agyi területek alacsonyabb aktivitást mutattak különböző olvasási feladatok során, viszont az olvasásban való javulás együtt jár az illetékes agyi terület aktivitásának javulásával. Különböző re-educációs és intervenciós eljárások ismertek; ezek az általános motoros, a nyelvi és az észlelési (látási, hallási) rendszer fejlesztésére irányulnak, tartalmaznak fonológiai tréninget is. A diszlexia terápiájában az támasztja a legnagyobb nehézséget, hogy a diszlexiások nem mutatnak kifejezetten csak rájuk jellemző olvasási vagy helyesírási hibákat.

31. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban (Győri Miklós, 1345–1382)

Kiváló témaismeret, fegyelmezett gondolatkefejtés és igényes szakszóhasználat a megfelelő kulcsszavak a tanulmány rövid jellemzésére. Az autizmus nem túl régen tárgya különböző tudományoknak (kognitív idegtudományok, kísérleti kognitív pszichológia, számítógépes modellezés, nyelvészet, pszicho-, neurolingvisztika). Autizmus spektrum zavarokról szoktak beszélni, mert komplex viselkedési tünetei vannak. A humán magatartás három nagy területe érintett: a kölcsönös társas és kommunikatív viselkedés, az érdeklődés és tevékenység adaptív szerveződése. A kölcsönös társas viselkedés zavarai abban jelentkezik, hogy az autizmussal élő képtelen más személy perspektívájának, belső állapotainak megértésére, figyelembe vételére (tünetei: szemkontaktus, testtartás, gesztus stb. zavarai). A kölcsönös kommunikatív viselkedések minőségi fejlődési zavarai egyaránt jelentkezik a saját verbális és nem verbális kommunikációban (olykor teljes a kommunikációhiány). Komoly nehézségek vannak mások kommunikatív viselkedésének értésében/értelmezésében, és mivel a hangzó nyelv késik (olykor hiányzik), a zavar verbális eszközökkel nem kompenzálható; a beteg képtelen a kommunikáció kezdeményezésére, fenntartására. A nyelvhasználat jellemzően repetatív, echoláliás. Rendellenességek figyelhetők meg a beszéd szupraszegmentális eszközeinek használatában. Az érdeklődés és a tevékenység adaptív, rugalmas szerveződésének fejlődési zavarai többek között abban jelentkezik, hogy gyakoriak az ismétlődő sztereotip viselkedésmintázatok (törzsingatása stb.), kényszeres jellegű ragaszkodás bizonyos körülményekhez. Az autizmus nyelvi jellegzetességei: általában megkésett beszédindítás, olykor a fejlődésben regresszió, a nyelvi teljesítmény idő előtt tetőzik. A nyelvtani képességek súlyosan sérülhetnek, de ez nem szükségszerű. A produktív morfológiában nehézségek figyelhetők meg. Súlyosabb esetekben a mentális lexikon és a lexikai szemantika, a mozgósítható szókincs teljes egészében hiányzik. Ugyanakkor a magasan funkcionáló személyeknél a mentális szótár ép, de a szóhasználat feltűnően pedáns, választékos. Súlyosan sérült a pragmatikai szint: még aránylag ép nyelvi kompetencia mellett is beszédaktuszavarok jelentkezik. Az autizmus lényege tehát,

hogy akár ép nyelvi rendszer mellett is képtelen az illető intenciótulajdonításra saját és mások verbális viselkedésében (még ha ebben a tiszta formában nem is teljesen igaz a diagnózis).

32. Nyelvelsajátítás és értelmi fogyatékoság (Lukács Ágnes, Kas Bence, 1383–1404)

A kulcskérdés az, hogy milyen kapcsolat van a nyelvi képességek és a megismerés más rendszerei között. A jelzett téma erős hangsúllyal veti fel a modularitást, amely jobbra autonóm, komputációs működést feltételez, területspecifikus és veleszületett rendszer. Chomsky a nyelv szintaxisát és fonológiáját modulásra alapon értelmezi: a megismerés más részeitől ezek függetlenek. A nyelv fogalmi összetevői (szemantikai, pragmatika) viszont szoros kapcsolatban vannak a megismerés más részeivel. A szerzők a nyelvi képességek genetikai eredetű fejlődési zavaraival élők közül két csoportot vizsgálnak: a Williams-, illetve Down-szindrómásokat. A Williams-szindróma (oka a 7. kromoszóma hosszú karjának sérülése) jellegzetes arcterendezéssel, szívpanaszokkal, ízületi bántalmakkal stb. jár együtt; a problémamegoldás és tervezés súlyosan zavart. A nyelvi képességek aránylag jók: némi lemaradás leginkább a grammatikai szerkezetek megértésében és produkciójában mutatkozik. Komolyabb mínuszok jellemzik a lexikális rendszert. A Down-szindróma (leggyakrabban a 21-es kromoszóma trisómiája okozza) nem tipikus mozgásfejlődésben, gerincbántalmakban stb. jelentkezik, bár nagy egyéni különbségek vannak. Nincs szó globális retardációról. Az expresszív nyelvtani morfológia, a hallási rövid távú emlékezet különösen sérült. A megértés általában jobb, mint a produkció. A nyelvi hibák a kisgyermekkor hibáira emlékeztetnek. Magyar anyanyelvű Williams-szindrómások (szövegalkotási, képmeznevezéses szókincsvizsgálatok stb. szerint) a narratív spontán beszédben elmaradást mutatnak, mondataik rövidebbek, a szókincs feltűnően szegényes, gyakoriak a grammatikai hibák. A Down-szindróma különösen nehézzé teszi a főnévi tőallomorfokkal végzett műveleteket (megegyesítve ezzel a nemzetközi eredményeket). Bár az ismertetett vizsgálatok komoly hozzájárulást jelentenek, de nem kevés további munka szükséges annak felderítésére, hogy melyek azok a kognitív képességek, amelyek szoros kapcsolatban vannak a nyelvi fejlődéssel, és miként befolyásolhatják azt.

Összegzésként: nem túlzás a monográfiát mérföldkönek minősíteni: minden olyan témát feldolgoz, ami ma a pszicholingvisztika illetékességi területéhez tartozik. Valamennyi szerző kiválóan ismeri az általa feldolgozott témát; a mű megteremt, egységesíti a magyar pszicholingvisztika szaknyelvét. A közelítésmód rendszerint inter- és multidiszciplináris; ám a recenzens a transzdiszciplinárisra kívánja felhívni a figyelmet. A monográfia angol nyelvű megjelentetése több mint kívánatos.

Irodalom

- CSER JÁNOS 1939. *A magyar gyermek szókinccse. Gyakorisági és korszótár.* Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság.
- HERMAN JÓZSEF 1970. Afázia-kutatás és nyelvelmélet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7: 123–141.
- JAGUSZTINNÉ ÚJVÁRI KLÁRA 1985. *Magyar verbális asszociációk 2.* Szeged–Budapest–Debrecen, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.
- LENGYEL ZSOLT 1999. *Az írás: kezdet–folyamat–végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai.* Budapest, Corvina.
- LENGYEL ZSOLT 2012. *Szóról szóra. Szóasszociációs vizsgálatok.* Budapest, Gondolat Kiadó.

LENGYEL ZSOLT

BORBÉLY ANNA, Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben. Constructions and Discourse of Multilingualism in East-Central Europe 2. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2014. (333 lap)

Ma Magyarországon az átlagos beszélők körében az egynyelvűség, az egy nyelvi kód használata általános, természetes, olyannyira, hogy a kétnyelvűekre sokszor csodabogárként tekintenek. Ezért is nagyon öröndetes, hogy a magyar nyelvész szakma számára a kétnyelvűség vizsgálata a múlt század nyolcvanas éveitől a nyelvészeti kutatások élvonalába került. Bizonyítja ezt a határon túli magyar nyelvvaltozatok és beszélőinek kétnyelvűségét vizsgáló kutatások sora, s azok a monográfiák, melyeket kimondottan a kétnyelvűség tényének, az e téren folytatott kutatásoknak szentelnek.

Örömmel tarthatjuk a kezünkben a téma legújabb kimerítő áttekintését Borbély Anna 2014-ben megjelent *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben* című monográfiáját. Ami e kiváló kötetet egyedivé teszi, az az, hogy nemcsak alapos elméleti alapvetést tartalmaz, hanem keresztmetszetét és kiváló elemzését nyújtja egy hat magyarországi nemzetiségi közösséget érintő empirikus kutatásnak is, bemutatva a nyelvcsere folyamata mellett a nyelvmezőzés lehetőségét is.

A kötet első, elméleti fejezetének bevezetőjében a szerző röviden ismerteti a magyar kétnyelvűségi szakirodalom összefoglaló kötetét, majd abból kiindulva, hogy a két- és többnyelvűség a megközelítési szempontok sokaságától függően

lehet „kontaktnyelvészet, szocio-, pszicho- vagy neurolingvisztikai, szociológiai, szociálpszichológiai, oktatási, politikai, nyelvi jogi stb. kérdés”, leszögezi, hogy munkájában a kétnyelvűségnek három fontos aspektusát mutatja be szociolingvisztikai megközelítésben: az egyéni, a közösségi és a társadalmi kétnyelvűséget (22). A különböző ismertetett kétnyelvűségi definíciók jól összefoglalják és egyben mutatják is a kétnyelvűség értelmezésében bekövetkezett változásokat. A kétnyelvűség definiálása csak egy több szempontot is alkalmazó koordinátarendszer mentén valósítható meg. Borbély Anna a Skutnabb-Kangas-i szempontrendszerből kiindulva a származás, az azonosulás, a nyelvtudás foka, a funkció mentén elemzi és határozza meg az egyéni és a közösségi kétnyelvűség fogalmát. Az egyéni kétnyelvűség esetében különösen fontosnak találom a kétnyelvűség pozitív kognitív hatásainak jól adatolt (lásd pl. a Simon-próba leírása, 33) kiemelését, hiszen a nem kétnyelvűséggel foglalkozók körében még mindig gyakoriak a tévhitek az egyéni kétnyelvűség esetleges negatív hatásaival kapcsolatban.

A közösségi kétnyelvűség elméleti megközelítésében a szerző a közösségek legfontosabb nyelvi tényezőjeként a stabil és instabil kétnyelvűség jelenségét emeli ki, s a továbbiakban ennek mentén elemzi a bilingvális helyzeteket. Míg a stabil kétnyelvűséget a nyelvmegőrzés jellemzi, az átmeneti (instabil) kétnyelvűséget, mint ahogyan már maga a megnevezés is jelzi, a nyelvcsere felé vezető folyamatként mutatja be a szerző. Ebben az esetben a nyelvek használata nem határozottan elkülöníthető funkciók alapján történik, hanem átfedik egymást. Borbély Anna felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy a nyelvcsere is folyamatnak tekinthető, s a legtöbb nyelvcserehelyzet (amennyiben nem népi társról és/vagy nyelvi genocídiumról van szó) egy kontinuum mentén jól leírható. Mind a nyelvmegtartás, mind a nyelvvesztés közösségenként eltérő folyamat lehet, s mindkét folyamat alakulását azonos, egymással interakcióba lépő tényezők, faktorok (az adott közösség lélekszáma, izoláltsága, egységessége, szétszórtsága stb.) befolyásolják. A szerző az elméleti fejezet további részében kitér a kétnyelvű oktatás kérdésére, s a legújabb magyar és nemzetközi szakirodalom alapján elemzi a kétnyelvű beszéd jellemzőit, bemutatva többek között az egy- és kétnyelvű beszédmód fogalmát, a kódváltás, a kódkeverés és az interferencia jelenségét.

Az ismertetett érvrendszerből természetes módon következik a szerző megállapítása, mely szerint a kétnyelvűség értelmezésében bekövetkezett változások új fejezetét jelentik a kétnyelvűség kutatásának, s hogy a két- és többnyelvűek beszédét csupán a bilingvizmus jelenségéből kiindulva szemlélhetjük és vizsgálhatjuk. A kötet elméleti alapvetésének fontos része a Kétnyelvűség és a magyar nyelv című alfejezet, melyben a szerző a Magyarországon és a történelmi Magyarországon elcsatolt területein jelentkező kétnyelvűségi helyzeteket vizsgálja,

illetve ismerteti. A szerző lábjegyzetben veti fel azt a fontos megállapítását, hogy számára a magyar párú kétnyelvűség terminus a magyar nyelv dominanciáját sugallja, s felhívja a figyelmet arra, hogy az alfejezet nemcsak azokról a kétnyelvű helyzetekről szól, amelyekben a magyar a domináns nyelv. Megállapításával teljes mértékben egyetérthetünk.

A monográfia elméleti alapvetését követő második fejezete egy alapvető, a magyarországi kétnyelvűségi helyzetet szociolingvisztikai módszerekkel vizsgáló kutatás eredményeit mutatja be. Az országos kétnyelvűségi kutatás hat magyarországi nemzetiségi csoport — a beás, a német, a roma, a román, a szerb, a szlovák — s hetedikként a magyarországi siket közösség kétnyelvűségi modelljeit mutatja be. A 2001-ben induló MaBiLing kutatás (a terepmunka 2003/2004-ben történt) a nyelvcsere és a nyelvmegőrzés folyamatait, a társadalmi érintkezési formákat, a kétnyelvűségi, kisebbségi és többségi attitűdök, előítéletek meglétét, milyenségét vizsgálta. Az adatközlők kiválasztása az életkor, a nem és iskolai végzettség figyelembevételével történt, közösségenként 70–71 adatközlő vett részt a vizsgálatban. A kérdőíves kutatás helyszínei olyan települések voltak, ahol az adott kisebbség részaránya jelentős: Mánfa és Bogyiszló (beások), Tarján (németek), Mezőtúr (romák), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek), Tótkomlós (szlovákok). Az empirikus adatok elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges egy-egy szempontrendszer Bartha Csilla dolgozta ki, a kutatásban résztvevő munkatársak a szerző mellett: Bartha Csilla, Erb Mária, Pálmainé Orsós Anna, Tóth Sándor, Tuska Tünde, Uhrin Erzsébet és Zsilák Mária egy-egy nemzetiségi közösség nyelvhasználatának elemzését készítették el. A vizsgálat eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy a mindennapi kommunikáció során a hat közösség kétnyelvűsége ugyan változatosságot mutat, de a vizsgált nemzetiségeknél nyelvcsere zajlik, a vizsgált hat magyarországi kisebbség adatközlői jobban beszélnek a többségi nyelvet, mint saját nyelvüket. A nyelvcseremodellt is igazoló sorrend alakítható ki annak tekintetében, hogy az egyes közösségek hol tartanak a nyelvcsereben.

A fejezetben kerül sor a *fenntartható kétnyelvűség* terminus bevezetésére, s a *stabil* és a *fenntartható kétnyelvűség* közötti különbségtétel véleményem szerint a kötet legfontosabb megállapításai közé tartozik: „A fenntartható kétnyelvűséget, mint az *egyéni és a közösségi kétnyelvűség egy típusát használom*, és tudatosan kerülöm a stabil kétnyelvűség típusának használatát. Ennek oka, hogy kifejezésre juttassam, a kétnyelvűség sokkal összetettebb annál, hogy egyszerűen csak stabilnak minősítsük. A *fenntartható kétnyelvűség a kétnyelvűségnek az a típusa, amely arra utal, hogy a kétnyelvűség nem egyszerűen stabil, tehát egy statikus, két nyelvet érintő jelenség, hanem sokkal inkább (az A vagy B dominanciájában) változatos, folyamatosan és dinamikusan változó nyelvi jelenség, amely (az egyének és közösségek életében) csak bizonyos feltételek mentén valósulhat meg.*”

(92). E megállapítás általános érvényű, a határon túli kisebbségek kétnyelvűségi vizsgálataiban is elméleti kiindulópontot jelenthet.

A fejezet részletesen elemzi a román és szlovák kétnyelvű közösséget, s a nemzetiségi nyelven belüli változókhoz kapcsolódó attitűdöket. Az adatokból kiténik, hogy a „legalacsonyabb szinten mindkét közösségben a nemzetiségi nyelv sztenderd változatát ismerik” (110), ennek ellenére az adott kisebbségi nyelv sztenderdjét magasra értékelik. A szerző mindezek alapján újra csak általános elméleti kiindulópontként használható következtetésre jut: *„A saját nyelv megőrzését az segíti elő a leginkább, ha a nyelvjárás használatát a sztenderd használata egészíti ki, és ha a közösség tagjaiban a saját nyelven belüli változatokról, a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről, egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak”* (121).

A harmadik fejezetben (Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését?) a kisebbségi nyelv megőrzésének lehetőségét járja körül a szerző a méhkeréki román közösség longitudinális vizsgálatán keresztül. Elemzését tágabb kontextusba helyezi, a globalizálódó világ gazdasági, nyelvi és kulturális tényezőit is figyelembe véve. A román–magyar kétnyelvűség vizsgálata a településen három — családi, iskolai és egyházi — nyelvhasználati szintéren történt. Borbély meghatározza azokat a tényezőket (125), melyek lehetővé tették a román nyelv fenntartását, részletesen bemutatja a méhkeréki román közösség nyelvi életének 20. századi alakulását, a saját és a sztenderd román iránti attitűdöket és azok változását. Továbblepve a 21. századba, a kutatás s a kapott eredmények célja egy olyan közösségi, nyelvi, kulturális stratégia megtervezése volt, „mely a fenntartható kétnyelvűséget és ezzel együtt a közösség saját nyelvének megőrzését szolgálja” (135). Konceptiója kidolgozásához a 2003-ban megvalósult utolsó kérdőíves vizsgálat adatainak elemzését használta fel a szerző. Felállított hipotézise optimista. Mivel a méhkeréki közösségnek a 21. század elején is sikerült megőriznie tradicionális életmódja bizonyos elemeit, miközben felhasználta a modern élet előnyeit, a román nyelvet, kultúrát értéként kezelve, a kétnyelvűséget beszélői átmentik a modern életbe. Mindez alapját képezi annak, hogy a globalizáció okozta negatív gazdasági hatások ellenére az életképes közösség megoldási módokat talál a globalizációs kihívásokra, fenntartva a román nyelvet, a román–magyar kétnyelvűséget.

A negyedik fejezetben egy konkrét nyelvcsere folyamat leírását kapja az olvasó a kétegyházi román–magyar nyelvcsere bemutatásán keresztül. A fejezet bevezetőjében a szerző részletesen kitér a longitudinális kutatások elméleti és módszertani problémáira, röviden áttekintve a jelentősebb nemzetközi és hazai nyelvészeti kutatásokat. Borbély Anna szociolingvisztikai aspektusú Long-BiLing kutatása új eredményekkel gazdagította a kétnyelvűség, ezen belül a

nyelvcseré kutatását a román–magyar nyelvcseré viszonylatában. Elemzésének alapját az 1990-ben, 2000–2001-ben és 2010–2011-ben végzett terepmunka során kapott adatok adják. Longitudinális kutatása lehetővé tette, hogy ne csak a jelenben vagy egy időpontban történő változások alapján következtessünk a nyelvhasználatban bekövetkező változásokra, hanem szinkrón és diakrón szempontok egyaránt érvényesüljenek következtetéseiben. Érdeklődésének középpontjában a változás mikéntje, „hogyanja”, s ezen túl a nyelvválasztás variabilitásában megfigyelhető szabályszerűségek meghatározása állt. Megfigyelései alapján felhívja a figyelmet a társadalmi, gazdasági, nemzetiségpolitikai, valamint közösségi változások és a nyelvmegőrzés közötti kapcsolatrendszerre, s meghatározza azokat a tényezőket, melyek a) pozitív hatással vannak a nyelvmegőrzésre, b) ambivalensek (pozitív és negatív hatásuk egyaránt van), illetve c) negatív hatással vannak a nyelvmegőrzésre, vagyis nyelvcserét idéznek elő. Legfőbb következtetése, hogy „*A nyelvválasztási szituációk szintjén a román–magyar nyelvcseré tíz éves folyamatára nem a lineáris, hanem egy oda-vissza történő o s z c i l l á l ó mozgásváltozás jellemző, miközben a közösség a román–magyar nyelvcseré folyamatában összességében f o k o z a t o s a n »halad előre«*” (196). A fejezet legizgalmasabb kérdése, hogy vajon a nyelvcseré generációs változás-e, vagy kimutatható-e a valóságos idő hatása (4.4. alfejezet). A szerző válasza, hogy mindkét folyamat megfigyelhető, a generációs változás erőteljesebbnek tűnik, de megfigyelhető volt tíz év távlatában is a valóságos idő hatása az egyének nyelvválasztási mintázataiban. A közösség nyelvhasználatában ez azt jelenti, hogy a valóságos időben haladva a kisebbségi nyelv használata csökken, visszaszorul a kétnyelvűség és újra megjelenik az egynyelvűség, és a nyelvcseré végpontjaként a többségi nyelv lesz az egyetlen használt nyelv.

A monográfia ötödik fejezetének címe: Összegzés: a fenntartható kétnyelvűség modell — a nyelvi aranymetszés. A könyv írója egyrészt összefoglalja mindazokat a kérdéseket, amelyeket a kötet tárgyal, ezen túl ugyanakkor körvonalazza a kétnyelvű közösségek fenntarthatóságára vonatkozó modelljét is. Ennek lényege, hogy a fenntartható kétnyelvűség mint állapot létrehozásához és megmaradásához (ami kisebbségi helyzetben a kisebbség és nyelve megmaradásának záloga) kiegyenlített, mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszer kialakítása szükséges. A fenntartható nyelvi modell alapvető tényezői a nyelvválasztás, a nyelvtudás, a nyelvi attitűdök és a nyelvi ideológiák. A kötetben bemutatott vizsgálatok adatainak, s az ebből levonható következtetéseknek a figyelembevételével kirajzolódik előttünk egy olyan kép, amit a szerző „nyelvi aranymetszésnek” nevez, s mely ideális esetben olyan egyensúlyi állapotot jelent, amely „két nyelv klasszikus arányosságát, természetes egyensúlyát ábrázolja” (247).

A kötet két zárófejezete (a hatodik és a hetedik) román és angol nyelvű összszegzés, ami lehetővé teszi a magyarul nem tudók számára is, hogy áttekintést kapjanak a monográfiában ismertetett kutatásokról és következtetésekről.

Munkájában Borbély Anna jó érzékkel találja meg az egyensúlyt a magas szakmai színvonal és a szélesebb nagyközönség — egyetemi hallgatók, a téma iránt érdeklődők — számára is érthető előadásmód között. A kötet érdekéért kiemelendő az oktatásban való felhasználhatósága, melyet elősegít többek között a szakkifejezések magyar és angol nyelvi megfelelőinek közlése, értelmezve és egyértelművé téve jelentésüket, s hogy az egyes fejezetek elején rövid összefoglalót találunk a fejezet tartalmáról, a fejezeteket lezáró diszkusszió pedig a tárgyalat adatok alapján foglalja össze a következtetéseket. Mindez a monográfia gondolatmenetét követhetővé, átláthatóvá teszi. A kötet értékét a gazdag jegyzetapparátus és a könnyebb megértést és szemléletességet egyaránt segítő táblázatok és ábrák tovább növelik.

A szerző célja könyvével az volt, hogy „a kétnyelvűségről általános, feltáró ismereteket mutasson be, hogy kiderüljön — egyebek mellett —, hogy a kétnyelvűség, pontosabban annak hozzáadó típusa, a kétnyelvűeknek természetes és hasznos” (239). Borbély Anna ezt a célt nem csupán maximálisan teljesítette, hanem új ismeretekkel, következtetésekkel gazdagította a hazai s nemzetközi szakirodalmat egyaránt.

VANČO ILDIKÓ

MÁRKU ANITA, „Po Zákárpátszki”. Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben.

Ungvár, Líra Poligráfcentrum, 2013. (243 lap)

A változó politikai, történelmi hatások következtében előfordul, hogy egy adott térség őshonos lakosai kisebbségi helyzetbe kerülnek. Ennek ellenére a kisebbséget alkotók továbbra is szeretnék megőrizni nyelvüket, identitásukat. Számukra fontos, hogy nyelvüket szabadon, kötöttségek nélkül használhassák a hétköznapi élet különböző területein, a magánéletben, a közösségi és hivatali szférában. A kisebbségben élő közösségeknek mégis számos jogi és társadalmi tényezővel kell számolniuk, amelyek korlátok közé zárják az anyanyelv használatát. Ez a helyzet jellemzi a kárpátaljai magyarokat is, akik gyakran kerülnek olyan szituációkba, amikor az anyanyelvük nem elegendő ahhoz, hogy megértessék magukat, így a hatékony és sikeres kommunikáció érdekében egy másik nyelvet/

nyelvváltozatot kell használniuk. Ebből kifolyólag kérdésként merülhet fel, hogy milyen stratégiával választ nyelvet/kódot az adott beszélő, és ezt milyen tényezők befolyásolhatják. Többek között ezekre a kérdésekre ad választ Márku Anita könyve.

A 2013-ban megjelent monográfia alapját a szerző „Po zákárpátszki”. Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák (nyelvválasztás, kódváltás) szocio- és pszicholingvisztikai aspektusai a kárpátaljai magyar közösségben című doktori értekezése képezi. Ebből a munkából született egy olyan kiadvány, amely figyelembe veszi a korábbi években készült kárpátaljai vonatkozású, kétnyelvűséggel kapcsolatos írásokat, és összeveti, illetve kiegészíti azokat új kutatási módszerekkel, eredményekkel.

A kötet az előszón és az összefoglaláson kívül hét nagy fejezetből áll, amelyek további alfejezetekre oszlanak. A szerző a bevezetést egy terepmunkából származó idézettel kezdi, amelynek egyik szófordulata lett a kötet főcíme. A címválasztás („Po zákárpátszki”) egyedisége vitathatatlan, rövidsége ellenére frappánsan utal a tartalomra és a közegre,² amelyről szó van, az alcím pedig konkrétan is megnevezi a könyv témáját.

A bevezetésben a szerző ismerteti a munka tárgyát, amely a kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák vizsgálata a kárpátaljai magyar közösségben. A kétnyelvűségi hatásokat, mint a kódváltást és szókölcsonzést, két síkon, szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai aspektusból vizsgálja annak okán, hogy ez a két tudományos diszciplína szervesen összekapcsolódik, mivel a kétnyelvűség-kutatás mindkét tudományterületnek fontos részét képezi.

A második fejezet a kárpátaljai magyar közösség két- és többnyelvűségének elméleti hátterével foglalkozik. Mindenekelőtt rövid áttekintést ad a kárpátaljai magyarság demográfiai helyzetéről, százalékos megoszlásban mutatja be a Kárpátalja területén élő nemzetiségek arányát, majd megindokolja az interdiszciplináris megközelítés fontosságát. A kétnyelvűség vizsgálatára ma még nem alakult ki külön nyelvészeti ág, ezért e jelenség több tudományterület és (Márku Anita kifejezésével élve) hibridtudomány vizsgálatási körébe is besorolható. A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiáit és a nyelvhasználatot befolyásoló kétnyelvűségi hatásokat a szerző a pszicholingvisztika, szociolingvisztika mellett a pragmatika és az interkulturális kommunikáció kutatási módszereit és eszközeit felhasználva mutatja be. Mindehhez először is tisztázza a kötetben megjelenő fogalmakat, amelyek a kétnyelvűség ismertetéséhez kulcsfontosságúak (például az anyanyelv, másodnyelv, kétnyelvűség, verbális repertoár, nyelvválasztás/kódválasztás, nyelvi és kommunikatív kompetencia, szókölcsonzés, kódváltás stb.).

² „Szerintem, azért, mert mosódik össze a magyar az oroszsal. Például Tasnádon így beszélnek: Éppen most muszáé zákreté? Sőt nincs is erre felé orosz vagy ukrán, helyette — »po zákárpátszki«.” (9).

Ez a fejezet ad összefoglalást azon hazai és külföldi kutatásokról, amelyek e témával kapcsolatban folytak. Ezek közül kiemelkedők azok, amelyek a kárpátaljai magyarok nyelv választási stratégiáit vizsgálták különböző nyelvhasználati szintereken: GEREBEN (1996), CSERNICKSKÓ (1998, CSERNICKSKÓ szerk. 2003: 68–83, 2010), KARMACSI (2004) és MÁRKU (2003, 2008). Ezek a munkák a magyar, ukrán és orosz nyelv használati gyakoriságával foglalkoztak, melynek eredményeképpen kiderült, hogy a magánszférában a magyar nyelv dominanciája volt jellemző, közéleti szintereken a három nyelv használati aránya közel megegyező gyakoriságot mutatott, a hivatalos szférában pedig a magyar nyelv használati aránya bizonyult a legkisebb mértékűnek.

Az elméleti keretet felvázoló fejezet utolsó alfejezeteiben szó esik még az interferenciajelenségekről. Először a szókölcsonzést és annak típusait ismerteti a szerző, majd ezt követően a kódváltás jelenségéről, ennek okairól és funkciójáról ír, végezetül pedig összegzi a kódváltást érintő kutatásokat a nemzetközi, hazai valamint az ukrán/orosz szakirodalom alapján.

Ebben az elméleti háttérrel összefoglaló fejezetben a kötet szerzője az egyes terminusok magyarázatához a terepmunka során gyűjtött beszélt és írott nyelvi példákat is hoz, továbbá térképeket, fotókat használ a kétnyelvűség gyakorlati megjelenésének illusztrálásához, melyekkel szemléletesebbé teszi az adott témakört átfogó nagy mennyiségű ismeretanyagot.

A harmadik nagy fejezet foglalja össze a kutatás során alkalmazott módszereket, eszközöket, a minta kialakításának szempontjait, valamint az előzetesen felállított hipotéziseket. A nyelv választási stratégiák és nyelvi attitűdök vizsgálatát nyelvhasználati kérdőív segítségével, a közösség 500 fős, több szempontból reprezentatív mintája alapján végezte a szerző. A fejezet felvázolja továbbá a kódváltáskorpusz rendszerét, amely magába foglalja az élőnyelvi hanganyagok, valamint az írott nyelvi korpusz és az „írott–beszélt” nyelvi korpusz bemutatását is.

A vizsgálat eredményeit a negyedik, ötödik és hatodik fejezet tárgyalja. A negyedik fejezet a kárpátaljai magyarok nyelv választási stratégiáit és a nyelv választást meghatározó tényezőket mutatja be. A szerző mindenekelőtt az adatközlők nyelv ismeretének kérdőíves eredményeit közli, amelyeket összevetett a korábban végzett kutatások részeredményeivel. Ebből az derül ki, hogy a megkérdezettek anyanyelvi szinten beszélnek magyarul, és csak nagyon alacsony szinten az ukránt, illetve az orosz. Az összehasonlításból továbbá az is kiderült, hogy a 2003-as felmérés idején az adatközlők — saját bevallásuk szerint — jobban beszéltek oroszul, mint ukránul, 2009-re viszont mindkét nyelv tudásának szintje alacsonyabb lett. A továbbiakban a szerző sorra veszi azokat a tényezőket (helyszín, egynyelvűek jelenléte, státusz, intimitás foka, téma), amelyek befolyással lehetnek a nyelv választásra.

A nyelvhasználati szintér vizsgálatokor a szerző egy 1998-as felmérés eredményeire is támaszkodik, amely három nyelvhasználati szintéren (magánszféra, közéleti szinterek, hivatalos sféra) vizsgálta a kárpátaljai magyarok nyelvválasztási szokásait. A jelen kutatás eredményei hasonlatosak a korábban feltárt eredményekhez: az informális szintér felől haladva a formális felé csökken a magyar, és nő az ukrán nyelv használati aránya. Továbbá a nyelvek között bizonyos „munkamegosztás” figyelhető meg: egyes szintereken a magyar nyelv dominanciája jellemző, más helyzetekben pedig az ukráné.

Márku Anita megvizsgálta továbbá azt is, hogy az adatközlők milyen nyelvet használnak többségi egynyelvűek jelenlétében. A kérőívben szereplő nyílt kérdésekből típusváltozatokat alakított ki, melyből kiderült, hogy szolidaritásból azok is a többségi nyelvet választanák, akik csak nagyon kis mértékben beszélnek az ukrán vagy az orosz nyelvet. A nyelvválasztást továbbá befolyásolja még a beszélők közötti kapcsolat minősége is. Ennek eredménye szerint az adatközlők 97%-a magyarul beszél a magyar felettesével, sőt orosz/ukrán anyanyelvű, de magyarul is beszélő főnökükkel szintén a magyar nyelvet választanák. Azokkal a kollégákkal szemben viszont, akik nem beszélnek, csak értenek magyarul, a megkérdezettek több mint fele már ukránul/oroszul folytatná a tárgyalást. A beszélgetés témájára vonatkozóan pedig olyan eredmények születtek, mely szerint formális beszédszituációban hivatalos témákról inkább ukránul, míg személyes témákról informális beszédhelyzetben inkább magyarul beszélnek az adatközlők.

Az ötödik fejezet a kárpátaljai magyar közösség kommunikációjában megfigyelhető kódváltás jelenséget mutatja be pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai aspektusból. A szerző a kódváltás jelenségét különböző nyelvi szinteken (a szókincs, a mondat és a diskurzus szintjén) vizsgálta írott és beszélt, valamint írott–beszélt nyelvi korpusz alapján. A kódváltáskorpusz elemzésével Márku Anita megállapította, hogy mindhárom nyelvi szinten főként a tartalmas szavakat érinti váltás, ritkán fordul elő, hogy funkciószó (általában kötőszó) a vendégnyelvi elem. Ezt követően a szerző kitér a diskurzusjelölőkre és a megakadásjelenségekre is.

A fejezet második fele a kódváltás kommunikációs, pragmatikai okairól szól. A szerző a több mint háromszáz kódváltásos megnyilatkozást tartalmazó korpusz alapján sorra veszi azon indítékokat, amelyek a beszélők esetében kódváltást eredményeztek. Ismerteti és példákkal támasztja alá a szituatív, kontextuális és metaforikus kódváltás típusait, bemutatva, hogy milyen stratégiák szerint váltanak kódot a beszélők, amit befolyásolhat az interakciós szintér, egynyelvűek vagy ukrán domináns kétnyelvűek jelenléte. Ezeken kívül a nyelvtudás hiányossága, a mondanivaló nyomatékosítására való törekvés, a nyelvi játék, a szolidaritás, esetleg épp mások kizárása a kommunikációból is kódváltást eredményezhet. A fejezet

végén kitér olyan sajátos kontaktuselemek tárgyalására is, mint a személynévhasználat, intézmény- és utcanévhasználat. A személynévhasználatot illetően a kárpátaljai magyarok hivatalos névhasználatát a keleti szláv minta alapján háromelemű, amely család- és utónévből, valamint az apai utónévből áll. Az intézmény- és utcanévek kapcsán is megfigyelhető, hogy magyar alapnyelvű társalgás során ezeket oroszul vagy ukránul mondják, s ennek oka adódhat nyelvi hiányból, de történhet a mondanivaló hitelesítése céljából is.

Felmérés készült továbbá a kódváltás megítéléséről is, amelyből kiderül, hogy az adatközlők nagy része a saját bevallása szerint is kódot vált bizonyos beszédhelyzetekben, sőt erre konkrét példákat is fel tudtak hozni: mindezek alapján a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a kódváltás a legtöbb esetben nagyon is tudatos jelenség.

A hetedik fejezet a szókölsönzéssel, ezen belül pedig a kölcsönzés típusaival foglalkozik, majd összegzi a kérdőíves felmérés eredményeit, amely tartalmazza a kölcsönzés indítékait, az adatközlők szókölsönzéshez való viszonyát, valamint a kölcsönzők leggyakoribb szófajait. A korpuszban 140 kölcsönző szerepel, melyeket a mellékletben található táblázat foglal össze. Az adatközlők többsége természetes, megszokott jelenséggént vélekedik a kölcsönzőkről, amelyek olyannyira beépültek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba, hogy mind a beszélt, mind az írott nyelvhasználatban megjelennek, például a sajtóban és a kárpátaljai vonatkozású szépirodalmi alkotásokban is. Ebben az utolsó, hetedik fejezetben felvetődik néhány kódváltással kapcsolatos mítosz, mely szerint ez a jelenség nyelvcsere előidézője is lehet, illetve hogy úgy tekintenek a kódváltásra, mint a rendszertelen gondolkodás és negatív nyelvi attitűd következményére, amelynek érthetetlen beszéd lesz az eredménye. Ezeket a mítoszokat Márku Anita meggyőzően cáfolja, szerinte a nyelvcsérének mindig nyelven kívüli (társadalmi, politikai) okai vannak, s a kódváltást pragmatikai, illetve grammatikai szabályok alakítják annak érdekében, hogy a kommunikáció minél hatékonyabb legyen, amihez mindkét nyelvnek bizonyos szintű ismerete szükséges.

A kötet befejezésekképpen a szerző a hipotéziseire visszatérve tekinti át eredményeit, és fogalmazza meg téziseit. A kódváltáskorpusz elemzése alapján bizonyítható, hogy a kárpátaljai magyarok nem véletlenszerűen keverik egy megnyilatkozáson belül a nyelveket, hanem a társadalmi szabályokat, a nyelvi rendszer normáit, grammatikai kényszereit követik (191). Ennek fő funkciója, hogy a beszélő alkalmazkodjon a megváltozott körülményekhez, mely által a kommunikáció sikeresebbé tehető. A kódváltás leggyakoribb típusa az idézés, de gyakran használják nyelvi játék céljából is, ami szintén tudatos kommunikációs stratégiára utal. A kölcsönzőket illetően leginkább a közvetlen kölcsönzők használatosak, és a legtöbb kölcsönőlem főnév. A kölcsönzés pedig — az adatközlők

megítélése szerint — megszokásból történik. Összegzésül a szerző megállapítja, hogy az a kód, amit a kárpátaljai magyar kétnyelvű közösség használ, kárpátaljai magyar kontaktusváltozatnak is nevezhető.

Márku Anita könyve hasznos mindazok számára, akik érdeklődnek a kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat iránt, de azok számára is érdekfeszítő olvasmány lehet, akik kevésbé jártasak a nyelvészeti tudományágakban. A kötet könnyen áttekinthető, az elméleti anyagba beemelt idézetek, fotók érdekessé teszik a téma tanulmányozását, ugyanakkor tudományosan megalapozott adatokat és eredményeket közöl.

Irodalom

- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában. Kárpátalján.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- CSERNICKÓ ISTVÁN szerk. 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- CSERNICKÓ ISTVÁN szerk. 2010. *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben.* Ungvár, PoliPrint.
- GEREBEN FERENC 1996. Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján. In: CSERNICKÓ ISTVÁN–VÁRADI TAMÁS szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 91–97.
- KARMACSI ZOLTÁN 2004. A magyar nyelv használatának lehetőségei Beregszászban és Tiszaújlakon. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 97–105.
- MÁRKU ANITA 2003. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 100–104.
- MÁRKU ANITA 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyarok körében.* Rákóczi-Füzetek 48. Ungvár–Beregszász, PoliPrint–Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

KISS ANITA

ERDÉLY JUDIT, Fatikus beszéd. Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban.
A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 7. Sepsiszentgyörgy,
Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2012. (183 lap)

A társas–kapcsolattartó funkció meghatározó a nyelvi tevékenység különböző szerepei között, a mindennapi nyelvhasználati szokások alakítják és megmutatják a társas viszonylatok minőségét. Erdély Judit doktori értekezésésként készült monográfiája tömören, mégis átfogóan és hitelesen tárgyalja a székelyföldi nyelvi gyakorlat fatikus, azaz kapcsolatteremtő és -fenntartó elemeit. Munkájának eredményei azért jelentősek, mert a verbális kapcsolatteremtés szokásrendjének a köszönésekben, megszólításokban megmutatkozó változatosságát — a nemzetközi és magyarországi kutatások sokasága ellenére — Erdélyben még nem tárta fel a nyelvészeti kutatás. Székelyföld nyelvhasználatának mai helyzete ebben a tekintetben azért is érdekes lehet, mert bár egykor elszigetelt nyelvi régióknak számított, az utóbbi néhány évtized társadalmi mobilitásának és kommunikációs lehetőségeinek köszönhetően megerősödött a többi nyelvi régióval való kapcsolata.

A székelyföldi fatikus beszéd képe kérdőíves gyűjtésből származó adatokból és azokat árnyaló, kiegészítő megfigyelésekből rajzolódik ki. A vizsgálat elsősorban a köszönésekre és a megszólításokra irányult, a formális–informális kontinuum mentén, a családi és nyilvános viszonylatok sokféleségét figyelembe véve. Az átfogó eredmény érdekében a felmérés tekintettel volt Székelyföld tagságára: egymástól távol eső régiókból, a peremterületekről, városi és falusi környezetből is származnak adatok; a moldvai régióban gyűjtött néhány adatot pedig külön értelmezi a szerző.

A kötet a bevezető, a célok és módszereket bemutató fejezete (9–17) után egy fogalomtiszta, az eddigi tudományos eredményeket ismertető elméleti részre (18–73), majd az eredményeket részletesen tárgyaló egységre (74–163) és egy rövidebb, a csángó gyerekek fatikus nyelvhasználatát bemutató fejezetre tagolódik (164–170).

Az elméleti fejezet (A fatikus kommunikáció fogalma, formái és kommunikációelméleti megközelítései) kifejtettségét az indokolja, hogy a kötet tudományos disszertációként született, amely megkívánja a megközelítési lehetőségek és az elméleti háttér részletezését.

A Fogalomértelmezés című alfejezet (8–23) tárgyalja a fatikus kommunikáció megközelítéseit, Malinowski etnográfiai szemléletű értelmezésétől kezdve a jakobsoni kommunikációs modellben elfoglalt helyén át Dell Hymes felfogásáig, majd utal azokra a nyelvi eszközökre, amelyek a legtipikusabban részt vesznek ennek a funkciónak a kifejezésében, azaz a köszönések, a megszólítások és a tegezés–magázás kérdéseire.

A részletes tudománytörténeti fejezet (Módszerek és eredmények a fatikus nyelvi eszközök és funkciók kutatásában, 24–44) — rámutatva a beszédaktus-elmélet, a diskurzuselemzés, a szociolingvisztika, a néprajz, a beszélésnéprajz, a pragmatika és a szociálpszichológia elemzési lehetőségeire is — a kérdéskörre vonatkozó magyar kutatásokat sorakoztatja fel kronológiai rendben. A szerző a lényeges mozzanatokot kiemelve foglalja össze a nyelvtudományi és néprajzi kiindulópontú értelmezések és elemzések legfontosabb eredményeit. A pragmatika szempontjai és értelmezési módjai, a társas deixisek kutatásának hagyománya ugyanakkor az átfogó kép megalkotásában nagyobb súllyal is megjelenhetett volna (vö. SZILI 2003, SUSZCZYŃSKA 2008, TÁTRAI 2011, VERES-GUŚPIEL 2011).

A fatikus kommunikáció nyelvi eszközeiről szóló egység (45–52) a rendszerzési lehetőségeket összegezve a megszólításokat és a beszédpartnerre utaló elemeket, a köszönéseket, a köszönéspótló kifejezéseket, illetve a kapcsolatfenntartó nyelvi elemeket jelöli meg és jellemzi önálló kategóriaként. Ezek között meglehetősen kis szerepet kap a kapcsolatfenntartó nyelvi elemeket tárgyaló rész, amit ugyan indokolhat az, hogy a kötet nem tárgyalja részletesebben ezt a jelenségkört, azonban nagyon izgalmas és számos pragmatikai eredményt felmutató terület a fatikus beszéd kérdéskörén belül ez is.

Ezen nyelvi eszközök közül külön fejezetben, részletezőbben is bemutatja a szerző a megszólítások (ezen belül értelmezve a tegezés–magázás varianciáját) és a köszönések grammatikai és szemantikai sajátosságait. Ennek a két eszköznek a kiemelését az magyarázza, hogy a szerző empirikus kutatásainak is ez a két tényező áll a középpontjában (53–62).

Bár a kötet tárgya és empirikus anyaga a verbális jellegű fatikus érintkezés, ez szükségképpen mindig összefonódik a nem nyelvi kapcsolattartás megnyilvánulásával, a nagy elméleti fejezet ezért a nonverbális kommunikáció fatikus aspektusait tárgyaló alfejezettel zárul (63–73). Az adatfeldolgozás és elemzés ugyan nem tér ki a verbális és nemverbális elemek összekapcsolódásának gyakorlatára, azonban a testtartás, a fejbólintás, az érintés, a kézfogás mind olyan eszközök, amelyek nélkül a köszönés társas cselekvése nem is igen valósulhat meg.

Az empirikus kutatás eredményeit a vizsgált nyelvhasználati szinterek szerint alfejezetekre tagolódo, így igen strukturált fejezet mutatja be (Kapcsolattartási nyelvhasználati szokások és a fatikus nyelvi formák változatai a székelyföldi beszélt nyelvben a közvetlen kommunikáció szinterein, 74–164). Az anyaggyűjtés, amely 454 a megszólításról és 310 a köszönésekről szóló kérdőívet eredményezett, módszereiben és az anyag értelmezésében is elsődlegesen szociolingvisztikai szemléletű, az elemzésekben, magyarázatokban is kevésbé érvényesülnek a pragmatika lehetséges szempontjai.

A vizsgálatok közegét a közvetlen kommunikáció szinterei, az ott megvalósuló viszonylatoknak az informális-formális tengelyen elrendezhető különböző típusai jelentik; azaz bevonódnak a vizsgálatba a család, a bizalmas, baráti viszonylatok,

az iskola, a lakókörnyezet, a munkahely, a hivatalok és az utca önmagukban is változatos kapcsolattartási lehetőségei is. Az eredmények tárgyalása a legbizalmasabb, leginformálisabb szintértől, a családtól indulva halad a kevésbé formális, nyilvános kapcsolattartási lehetőségek felé, egészen az utca, a tömegközlekedés és a szolgáltatások viszonylattípusaiig.

A családi nyelvi kapcsolattartási formák használatának (75–122) átalakulása, változása a magyar beszélőközösségben az elmúlt évtizedekben mindannyiunk számára érzékelhető volt; a magyarországi és részben a kisebbségi magyarság gyakorlatáról több vizsgálat is született (pl. DOMONKOSI 2002, DÖMÖTÖR 2005, KISS 2003, SÁNDOR 1996), amelyek anyaga biztos kiindulópontot jelent a székelyföldi folyamatok értékeléséhez. A többi színteret tekintve is meghatározó értéke Erdély Judit munkájának, hogy sok esetben reflektál a korábbi felmérések eredményeire, és azok viszonylatában értelmezi saját adatait, ezáltal termékeny dialógusba lépve velük. A családi viszonylatok mindegyikében érzékelhetők annak a változásnak a következményei, hogy a pozicionális családmodellt fokozatosan felváltotta a személyorientált. A székelyföldi eredmények azt mutatják, hogy az ottani változások a fatikus gyakorlatban egy kisebb fáziskéséssel követik a magyarországi folyamatokat. Például a tegező formáknak a családmagon belüli elterjedése már a Székelyföldön is végbement, de a nagyszülők megszólításában még nem érvényesül annyira erőteljesen, mint a magyarországi gyakorlatban.

A baráti, bizalmas viszonylatok nyelvi kapcsolattartási szokásait önálló fejezet mutatja be (122–128), sokszínű nyelvi anyagot vonultatva fel a megszólítások és a köszönések terén is.

Az iskolai nyelvhasználat az aszimmetrikus szerepviszonyok és a szocializációs szerep miatt is fontos színteret jelent a nyelvi kapcsolattartás tekintetében (128–141). A tanárokhöz fordulva a magyarországi felmérések a tetszikelő formáknak a gyerek–felnőtt viszonyt jelző speciális szerepére mutattak rá, míg egyes régiókban (például a Vajdaságban) ennek a körülírási szerkezetnek a használata teljesen hiányzik. A kutatás azt bizonyítja, hogy ebben a tekintetben a székelyföldi nyelvhasználat a magyarországi gyakorlathoz áll közel. A regionális sajátosságok szerepét bizonyítja viszont a *tanci/tancika* megszólítás tipikus előfordulása, amely a köznyelvi nyelvhasználatban legfeljebb tréfás vagy gúnyos említő formaként szerepelhetne.

A nyilvános nyelvhasználati szinterek fatikus elemeit bemutató fejezet (Megszólítások, köszönések a lakókörnyezetben, munkahelyen, a hivatalokban és az utcán, 141–163) jelzi, hogy ebben a tekintetben is zajlanak változások. A nemtegezés változatai közül például — a magyarországi adatok által mutatotthoz hasonló módon — megrendülőben van a magázás egyeduralma. A lakókörnyezet, szomszédság fatikus elemei arra mutatnak, hogy ez a szintér sok tekintetben közelebb áll a baráti, bizalmas viszonylatokhoz, hiszen például magas a *Puszi!* és

a *Pá!* formák előfordulási aránya. A munkahelyi csoportok kapcsolattartási gyakorlata egy iskola és egy ruhagyár adatainak összevetése alapján azt igazolja, hogy a munkahelyi hierarchia státusz- vagy szolidaritásorientált jellege erős korrelációt mutat a használt fatikus elemekkel.

A gyűjtött anyag egészéből kirajzolódni látszik egy olyan — meglátásom szerint további figyelemre méltó — használati tendencia, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek nagyobb arányban használják a bizalmas formákat nem bizalmas, nyilvános színtereken is; ilyen formának tekinthető például a férfi orvoshoz forduló *Kezét csókolom!* köszönés alkalmazása. Hasonló, a kötet egészében megmutató tendenciának tűnik például az is, hogy a búcsúzás során bevettebb, általánosabb jelenség a köszönéspótlók alkalmazása, mint a kapcsolat megnyitása során. Ezek a kiemelt jelenségek arra hívják föl a figyelmet, hogy a kutatás anyaga számos érdekes, további elemzésre sarkalló adatot is tartalmaz.

Mivel az adatok tárgyalása a különböző színterek nézőpontjából történik, ezért az egyes formákhoz tartozó különböző használati módokról kapott információk külön, kifejtetlen láncolatot alkotnak a szövegben, így fokozatosan bomlik ki, hogy egy-egy formához mennyire sajátos stílusérték, mennyire sok tényező által meghatározott társas jelentés járulhat. Jól szemléltetheti ezt a *Szervusz!* köszönés példája, amely egyrészt idősebbek között gyakori, illetve idősebbektől gyerekekhez fordulva használatos, másrészt azonban egyéb viszonylatokban képes a tegezés tiszteletadó jellegének az érzékeltetésére is.

Külön részfejezetet szánt a szerző a nyilvános színterek tárgyalásán belül a kisebbségi kétnyelvűség körülményeiből adódó hatásoknak, sőt egy 60 kérdőívet és 12 interjút feldolgozó külön vizsgálati panelt is szentelt a kérdéskörnek, kifejezetten Sepsiszentgyörgy szokásrendjére koncentrálna. Ez a fejezet igazolja, hogy a nyilvános színtereken nagyon gyakori a már a kapcsolatfelvételen megnyilvánuló kódváltás, sőt konfliktusok, a másik nyelv megtanulására utaló elvárásokat kifejtő beszédaktusok is előfordulnak.

A kutatáshoz nem szervesen kapcsolódó, de nagyon fontos nyelvi anyagot tárgyal a könyv utolsó fejezete (Fatikus elemek a moldvai csángó gyerekek nyelvhasználatában, 164–170), amely a csángó falvakban missziót teljesítő pedagógusok segítségével, gyerekekkel kitöltetett 33 kérdőív eredményeit mutatja be. Ezek az adatok nem alkalmasak arra, hogy a csángó közösségek teljes nyelvi kapcsolattartási gyakorlatáról képet adjanak, viszont már így is több sajátosság mutatja a terület eltérő fatikus szokásrendjét. Jóval magasabb arányú például a szülők nemtegező megszólításának aránya, feltételezhető a kapcsolatfelvétel során sajátos, regionális köszönéspótlók általános érvényű használata (pl. *Mit csinál? Megjártá?*), és ebben a gyerekektől gyűjtött anyagban is előfordul a *kend* névmás.

A kutatás egészének anyaga az eddigi magyarországi vizsgálatokkal, így saját eredményeimmel (DOMONKOSI 2002) összevetve is meggyőzően mutatja azt,

amit Péntek János fogalmaz meg a kötet bevezetőjében: „a megszólításokban és a köszönésekben, a tegező és egyéb divatos, néha elviselhetetlenül vulgáris vagy éppen agresszív fordulatokban is »határtalanodik« a magyar nyelv” (8).

Erdély Judit munkája igen gazdag keresztmetszetét adja a székelyföldi fatikus beszédnek, a világos stílusú értelmezések mellett diagramok, táblázatok segítenek jelenségek, korosztályi és településtípusok szerinti különbségek megértésében, az idézett és értelmezett nyelvi adatok sokasága pedig közel hozza, szinte megtapasztalhatóvá teszi a nyelvhasználati gyakorlatot. Néhány tekintetben mégis további várakozások ébredhetnek a nyelvi kapcsolattartás tanulmányozói-ban: mint tudományos szövegből nagyon hiányolom a munkából egyrészt a lezáró, összegző egységet, egy átfogó képet, a főbb tendenciákat megmutató fejezetet, másrészt pedig az adatgyűjtést dokumentáló kérdőívek anyagát, hiszen a szöveg sokszor hivatkozik rájuk, és informatívak lehetnének a korábbi kutatásokhoz való viszonyt tekintve, illetve a későbbi hasonló vizsgálódásokat megalapozva is. Bár nem tartozik az ismertetett kutatás céljai közé, sőt önálló, átfogó vizsgálódást igényelne, mégis a székelyföldi fatikus beszédéről gondolkodva jó lenne olvasni emellett arról is, hogy a székely észjárás sztereotipikus furfangossága hogyan vonódik be a fatikus beszédbe, hiszen a small talk működése, illetve a kapcsolattartó diszkurzív elemek minden bizonnyal mutatják ennek sajátosságait.

Irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- KISS JENŐ 2003. Ezredfordulós köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 315–319.
- MAŁGORZATA SUSZCZYŃSKA 2008. Some Communicative Strategies in Hungary. *Journal for EuroLinguistiX* 5: 59–79.
- SÁNDOR ANNA 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 303–318.
- SZILI KATALIN 2003. A magázás-tegezés lélektanáról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 366–370.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- VERES-GUŠPIEL AGNIESZKA 2011. A tegező és a nemtegező formák használata a magyar és a lengyel egyetemisták nyelvében. *THL2* 2011/1–2: 38–55.

SÁNDOR KLÁRA, **A székely írás nyomában.**
Budapest, Typotex, 2014. (353 lap)

A hosszú időn keresztül homályba burkolódzó és csak kevesek által ismert, használt, esetleg kutatott székely írás a rendszerváltozás óta fokozatosan növekvő érdeklődésnek örvend. Ezzel minden kétséget kizáróan fénykorába jutott: hagyományőrző körök írják buzgón különféle szövegeiket a székely írás betűivel; székely írásos helynévtáblák árasztják el az ország falvait a lakosság etnikai hovatartozásának mindennemű figyelembevétel nélkül; betűkészletek és írást segítő programcskák garmadája áll az internet nemzedékének szolgálatában az írás használatát segítő. Emellett értékes talizmánként került be a székely írás a dilettánsok, politikai kalandorok és haszonszerzők tarsolyába is. Mindennek „hála”, ideológiai töltetet is kapott. Egyesek az egykor volt dicső nemzet egyik fontos örökségéként értékelve tekintenek fel rá, mások a múltba révedés és maradiság giccses tablójának darabjaként fintorognak a betűk láttán. Semleges átláspont kialakítására, érzelmeiktől mentes diskurzusra nehezen adódik lehetőség.

A témával ismerkedő laikus olvasó hatalmas irodalommal kényszerül szembesülni. Az internetes oldalakon fellelhető cikkek, tanulmányok mennyisége szinte áttekinthetetlenül nagyra duzzadt, az ebben való eligazodás megfelelő szakmai ismeretek nélkül a lehetetlennel határos vállalkozás. Ezen a ponton egy szomorú megállapítást kell tennünk: ez a csábítónak ható bőség nemcsak hogy zavarba ejtő, de nagyjából fordítottan arányos a minőséggel, azaz az interneten fellelhető irodalom nem igazán alkalmas a témában való biztonságos eligazodásra, kezdő ismerkedő lépések megtételére. Sajnos nem sokkal állunk jobban a nyomtatásban megjelent művek vonatkozásában sem. Ha most teljesen elvonatkoztatunk az ún. bővli kategóriába sorolható irományok tengerétől — melynek kritikus leválasztására a laikus szintén nem képes —, akkor azt tapasztaljuk, hogy elenyésző a székely írással kapcsolatos ismereteinket szakszerűen és közérthetően összefoglaló munkák száma. Itt nem kívánunk belebonyolódni a részletekbe, így a teljesség igénye nélkül hozzuk NÉMETH 1934-es és VÁSÁRY 1974-es összefoglaló munkáját, melyek nemcsak fontos pillanatképek a kutatás korabeli állásáról, hanem egyúttal közkönyvtárak polcain is rendelkezésre állnak. Az ide vonatkozó további irodalom megtalálható Sándor Klára művének bibliográfiai jegyzékében.

A székely írás kutatását további problémák is nehezítik. A mai napig nem áll rendelkezésünkre olyan összefoglaló mű, mely a székely írás ismert és hiteles emlékeit korszerűen dokumentálná és legalább azok filológiai vonatkozásait rendszerszerűen tárgyalná. SEBESTYÉN GYULA (1915) volt az első — és egyben az utolsó is —, aki megkísérelte ennek a munkának az elvégzését. A matuzsálemi

korba ért mű azonban sok tekintetben meghaladott, és a ma ismert emlékeknek csak kis hányadát tartalmazza. Szövegkiadások dolgában sem jeleskedett ezidáig a tudomány. Mindössze két — a bolognai és az énlaki — emlék kapcsán vehet kézbe az olvasó komolynak mondható tanulmányokat. Mindezek ismeretében kijelenthető: az akadémiai tudomány jelenleg nem tart ott, hogy a székely írásról, annak minden vonatkozó aspektusáról komolyan vehető összefoglaló munkát tegyen le az asztalra.

Sándor Klára ebben a furcsa kettős helyzetben — egyrészt felfokozott érdeklődés a laikus tömegek részéről, másrészt viszonylag lassú, már-már az érdektelenség határát súroló kutatói aktivitás — vállalkozott arra a feladatra, hogy összefoglalja, és a megértéshez szakirányú egyetemi diplomát nem igénylő, közérthető formában közkinccsé tegye a székely írással kapcsolatosan ezidáig elért tudományos eredményeket. A mű nem kíván se több, se kevesebb lenni, mint eligazodást segítő irányítú a hatalmassá nőtt zavarosban. „Titkos” küldetése lehet a kötetnek, hogy inspirálja azokat a fiatal, kutatói pályára készülő egyetemistákat, gimnazistákat, akik még csak a témakeresés időszakában vannak, és egyszer talán — a kötetnek hála — a székely írás elismert kutatói lesznek. Engedtessek meg egy idevágó személyes megjegyzés: jómagam LIGETI LAJOS 1986-os művének olvasása során, akkor még matematika szakos hallgatóként kötöttem életre szóló barátságot a turkológiával.

Sándor Klarával egyetemben a könyvet ismertető is hasonló kettős helyzetben van. Turkológusként, a rovásírásos emlékek kutatójaként egyrészt kötelességünk ellenőrizni, hogy a könyvben szereplő adatok, tények, következtetések helytállóak-e. Szerencsénk van, ez a kérdés röviden elintézhető. Válaszunk: igen. Másrészt ki kell bújnunk nyelvész-turkológusi szerepkörünkből; ezt egyébként a szerző is meg kellett tegye a mű írása során. Nem azt kell ugyanis vizsgálnunk, mely fonéma-definíciót alkalmazza szerző. Ezzel a kérdéssel ugyan régtől fogva bíbelődnek a nyelvészek, a mű célja szempontjából mégsem releváns. Az sem túlságosan lényeges probléma, hogy a szerzővel ellentétben magunk az írásrendszereket egy eltérő, kissé differenciáltabb rendszer segítségével osztályozzuk. Amit viszont meg kell tennünk — megint a szerzővel egyetemben —: bele kell helyezkednünk a laikus, ismerethiányban szenvedő olvasó szerepébe. Nehéz feladat ez, ugyanis nem lehet tudni, mit nem tud az olvasó, esetleg mit tud tévesen. Az olvasók sokfélék, az elvárások és igények ezzel arányosan szintén eltérők. Mindezeknek megfelelni nem egyszerű kihívás.

De lássuk ezután a kissé hosszúra nyúlt bevezető után az ismertető könyv felépítését!

A bevezetők után következő, Mediterrán körút címet viselő fejezet az alapfogalmak tisztásására született. Nemcsak a hang, fonéma, betű és graféma lehetséges definícióit tárja elénk a szerző, hanem egy rövid írástörténeti bevezetővel

is segíti a laikusok eligazodását. Az írásrendszerek logikáját, szabályszerűségeit felvonultató példák segítségével végigjárhatjuk az író ember több ezer éves történetének legfontosabb állomásait az egyiptomi hieroglifáktól az indiai bráhmí írásig, a minószi lineáris A-val írt agyagtábláktól a glagolita betűkig.

A következő, Belső-Ázsiától a Kárpát-medencéig című fejezet lényegében a nomád török népek által hátrahagyott rovásírásos emlékek rövid bemutatására vállalkozik. A leghíresebb és egyben legtöbbet kutatott orhoni emlékektől indulva eljutunk a még megfejtetlen kelet-európai kazár és kárpát-medencei avar emlékekig. A témában járatlan olvasónak olyan érzése támadhat, hogy a turkológia már sokkal előrébb jár, mint a székely emlékek kutatása, hiszen sorjáznak a szövegkiadások, elméleti következtetések Sándor Klára összefoglalásában. Sajnos csálóka ez a kép, a vonatkozó művek alapos tanulmányozása során tátongó lyukakra bukkanunk. Hiányzik például az emlékek rendszerszerű paleográfiai vizsgálata. A feldolgozások pedig legtöbbször nem lépnek túl a szövegek filológiai szempontú értékelésén. (Két apró példa az emlékek többszintű — a makrokörnyezetet, régészeti, történeti aspektusokat egyszerre figyelembe vevő — feldolgozására: SZALONTAI-KÁROLY 2013 és ŌSAWA 2011.) Sok esetben az emlékek korszerű, tudományos igényeket kielégítő dokumentálása sem történt még meg. A kelet-európai töredékek kapcsán többek között ezért sem tud előrébb jutni a kutatás. Ez pedig közvetlen kihatással van a székely írás keleti kapcsolatait firtató vizsgáldásokra is.

A szerző keveset időzik a rovásírás elterjedését taglaló kérdések körül. Maga a cím és a felsorolás is azt sugallhatja az olvasó számára, hogy egy egyirányú — kelet-nyugati — folyamatról van szó. Habár Sándor Klára világosan érvel amellett, hogy egy közelebről meg nem határozható — de minden bizonnyal a korai török-iráni kapcsolatok területi határain belül elhelyezkedő — központból a szélrózsa minden irányába szétterjedő különféle variánsok hálózatával kell számolnunk, ez azonban könnyen elkerülheti a járatlan olvasó figyelmét — mivel nincs markánsan kiemelve a műben.

Örvendetes lett volna, ha a keleti ótörök rovásírás eredete kapcsán megemlíti a szerző CLAUSON 1970-es tanulmányát, ugyanis ez azon ritka próbálkozások egyike, mely rendszerszerű összefüggések feltárására törekszik, így módszertani szempontból példaértékű.

Fontos lett volna még kicsivel többet időzni annál a kérdésnél — mely egyébként a turkológiai irodalomban is csak hébe-hóba bukkan fel —, hogy a török rovásírás alapvetően magánhangzó-mássalhangzó szegmenseket (VC) jelöl, és ez szöges ellentétben áll a környező *abjad* és *abugida* írások mássalhangzó-magánhangzós (CV) logikájával.

Ezek után egy nyúlfarknyi fejezet következik Tiszán innen és Dunán túl címmel. Rövidsége ellenére kulcsfontosságúak az itt szereplő információk. A homokmégyhalomi feliratot sokáig köztes láncszemnek tekintette a tudomány a török (esetleg

az avar) és a székely írás között. Egyszersmind ékes bizonyítékként emlegeték/emlegetik annak igazolására, hogy a honfoglaló magyarok nem csak ismerték, de használták is a rovásírást. Ezen keresztül pedig összmagyar írássá avaszták a székely írást. Sándor Klára világosan és helyesen érvel amellett, hogy ezek a felvetések megalapozatlanok (voltak), azaz az emlékek nagy valószínűség szerint nincs köze a honfoglaló magyarokhoz, illetve nem tölti be a köztes láncszem szerepét. A vizsgálat „szomorú” tanulsága, hogy egyelőre nem ismerünk köztes láncszemet. A fejezetben még helyet kapó alsóbüi feliratot sokan a székely írás első emlékének tekintik. A jelek formája valóban erre enged következtetni, de értelmes olvasat hiányában egyelőre csak potenciális lehetőségként vehetjük számba. Az összmagyar rováshasználatnak ez az emlék ugyanúgy nem bizonyítéka.

Sándor Klára ebben a fejezetben kissé megengedő VÉKONY GÁBOR hipotézishalmazait illetően. Tanácsosabb lenne a kritikusabb hang, még mielőtt azt gondolná a kedves olvasó, hogy az egyébként szellemes gondolatok kellően szilárd talajon fogantak. A homokmégy-halomi felirat jelei kapcsán ezt írja Sándor Klára (97): „Vékony Gábor viszont a török *oq* ’nyíl’ szó bolgár-török megfelelőjének, *uχ*-nak olvassa, ’lőj’ jelentésűnek értelmezi” (vö. VÉKONY 2004: 214–216). Ez a névszóból könnyűszerrel levezetett ige — melyet egyébként semmilyen ismert török forrásból nem tudunk adatolni — a török nyelvekről alkotott ismereteink teljes sutba vetését jelentené. A továbbiakban még fel-felbukkannak VÉKONY ötletelései, ezekkel kapcsolatban a szerző már megfelelően kritikus hangot üt meg.

A magyar nyelvet írni kezdik... című fejezet igen fontos kérdéseket taglal. A szerző kiválóan foglalja össze a székely ábécére vonatkozó ismereteinket. Külön hangsúlyt fektet a grafotaktikai sajátosságokra, és alaposan bemutatja a történeti székely ábécé többé-kevésbé biztosan rekonstruálható létrejöttének fázisait. A grafotaktikai jellemzők ismertetése kapcsán megjegyzi a szerző, hogy a székely írásban „eredetileg csak a hosszú magánhangzókat írták ki, és azokat, amelyek szó végén álltak” (121). Ezt elsősorban annak alapján gondolja, hogy a „székely írás grafotaktikai szempontból hasonlóságot mutat az arameus írásokkal és közelebbi rokonságával, a keleti türkkel” (121). Erre a feltevésre ugyanakkor semmilyen határozott jel nem utal. Egyrészt olvashatatlan vagy nagy mértékben bizonytalan olvasatú szövegek jönnek létre, ha sok magánhangzót tartalmazó nyelvek szövegeiben nem jelöljük valamilyen módon a rövid magánhangzókat is. Másrészt nem ismerünk egyetlen olyan török írásrendszert sem, amely hasonló megoldással élt volna. Ráadásul a törökökkel szoros kapcsolatban álló iráni népek írásrendszerei — melyekből a rovásírások részlegesen levezethetők — már mutatják a rövid magánhangzók jelölésének kezdetleges technikáit.

A következő fejezet — Árpád népe vagy Csaba népe? — fontos művelődés-történeti kérdéseket taglal. Sándor Klára röviden összefoglalja török eredetű *betű* és *ír* szavaink nyelvtörténeti háttérét: különféle hangváltozásokkal, r-török nyelvekkel ismerkedhet meg az olvasó. Ez a kis leírás minden bizonnyal túl komplexre sikeredett. Az összefüggések megértéséhez jelentős utánaolvasás szükséges.

A székely eredetkérdés is ugyanebben a fejezetben kerül terítékre. A szerző véleménye szerint négy számba vehető felvetés ismeretes: 1) A székelyek a hunok leszármazottai. A nézet tudományosan meghaladott, habár dilettánsok és laikusok körében a mai napig nagy népszerűségnek örvend. 2) A kettős honfoglalás elméletének megfelelően az első körben betelepülők között kell látnunk a székelyek eleit. Szintén meghaladott nézet. 3) A „székelyek a többi magyarokból hátrvédelemre szervezett népség” (152). 4) A „székelyek a magyarsághoz a honfoglalás előtt csatlakozó önálló, eredetileg török nyelvű etnikum utódai” (152). E két utóbbi — végletesen ellentétes — lehetőségben rágódik a mai napig a tudomány. A szerző beható részletességgel ismerteti a különféle argumentációkat, nyelvészeti és régészeti megfontolásokat, illetve a székely írás szerepét az eredetkérdés kutatásában. Továbbá világosan rámutat a problémákra, és felvázolja a lehetséges kutatási irányvonalakat, előrelépési lehetőségeket.

A következő fejezetek a székely írás emlékeinek bemutatására vállalkoznak. Elsőként, Templomi ősgraffitik cím alatt vonulnak föl a templomokban található feliratos emlékek. Ebben a fejezetben kiemelten beszél a szerző egy új emlékkatalógus fontosságáról (177). Az egyes emlékek megfelelő dokumentálása — jó minőségű fényképek és rajzok, lelőhely és leletkörülmények bemutatása — nélkül fikarcnyit sem fogunk tudni előrelépni a székely írás kutatásában. A bemutatott emlékek a készítés időpontjának megfelelően évszázadok szerint lettek csoportosítva. Ez egy világos alapokon nyugvó rendszer, mely egyúttal segíti az írás változásának pontos nyomon követését is. Az egyébként szokványos filológiai leírást jól kiegészítik és színesítik az itt-ott felbukkanó művelődéstörténeti megjegyzések.

A templomi feliratokat A székelyek betűi, amelyeket fákba rónak című fejezetben azon kéziratos emlékek követik, melyek papíron maradtak fent. Ide tartozik a székely írás leghíresebb emléke, a bolognai naptár, melynek Sándor Klára kétséget kizáróan legavatottabb ismerője (vö. SÁNDOR 1991). Ezt követi többek között 1) a nikolsburgi ábécé, mely tudatosan utánozza a fába rótt jelek formai sajátosságait, 2) az isztambuli felirat másolata és 3) Telegdi János Rudimentája. A kéziratban szereplő ún. bogárjelek, melyeket *Capita dictionum*-ként is ismerhet a járatosabb olvasó, hosszú ideig komoly fejtörést okoztak a kérdés kutatói számára (vö. MÁTÉ 2001).

A székely írást írni kezdik című fejezet elsősorban az íráshasználat mikéntjével, színes történetével foglalkozik. Olyan kérdésekre keresi a szerző a választ,

hogy kik, mikor és milyen célból használták az írást. Továbbá világosan rámutat arra a tényre, hogy a székely írást nem információ közlésére használták, hanem szimbolikus szerepet töltött be. Identitásjelölő szerepére számos példát találunk az adott fejezetben (is). Érdekes emberi sorsok és élettörténetek sorakoznak egymás után — igazi művelődéstörténeti csemege.

A kötet kutatástörténeti fejezettel zárul, melyből megtudhatja az olvasó, honnan indult a kérdés kutatása, és hol áll napjainkban. Külön öröm olvasni — melyről persze más forrásból is van már információnk —, hogy létrejött végre-valahára egy akadémiai munkacsoport, mely egy új emléktár felállítása körül munkálkodik. Kutató és laikus egyaránt nagy érdeklődéssel várja a kötetet.

Rövid ismertetésünk végén leszögezhetjük: a téma iránt érdeklődő jó vásárt csinál a könyv megvételével. Sándor Klára szakszerűen, viszonylag könnyen emészthető formában és élvezetes stílusban foglalja össze a székely írással kapcsolatos ismereteinket, s még sok mindent, ami körülötte van. Reméljük, hogy ezzel együtt a székely írásról alkotott tévképzetek felszámolásához is hozzájárul a mű.

Irodalom

- CLAUSON, GERARD 1970. The Origin of the Turkish “Runic” Alphabet. *Acta Orientalia Havniae* 32: 51–76.
- FERENCZI SÁNDOR 1936. *Az énlaki rovásírásos felirat*. Cluj, Minerva.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁTÉ ZSOLT 2001. A székely rovásírás latin rejtélye. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 186–192.
- NÉMETH GYULA 1934. A magyar rovásírás. In: MELICH JÁNOS–GOMBOCZ ZOLTÁN szerk., *A magyar nyelv tudomány kézikönyve* 2/2. Budapest.
- ŌSAWA, TAKASHI 2011. Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 93: 147–203.
- SÁNDOR KLÁRA 1991. *A Bolognai Rovás emlékek*. Szeged, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- SEBESTYÉN GYULA 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZALONTAI, CSABA–KÁROLY, LÁSZLÓ 2013. Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia Hungarica* 66: 365–396.
- VÁSÁRY ISTVÁN 1974. A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 1974: 159–171.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest, Nap Kiadó.

KÁROLY LÁSZLÓ

KISS KÁLMÁN, **Csúry Bálint és a szamosháti tájnyelv.** Partiumi Füzetek 83. Nagyvárad, Varadinum Script Kiadó, 2015. (301 lap)

A Partiumi Füzetek 83. kiadványa 2015 őszén került a határon túli és az anyaországi olvasóközönség kezébe. A könyv a Csúry Bálintról szóló munkák körében azért számít újszerűnek és bizonyos tekintetben hiánypótlónak is, mert benne a szerző — a szintén Egriből származó Kiss Kálmán — kifejezetten a Szamoshát vonatkozásában és a szamosháti emberek perspektívájából látatja a nyelvjáráskutató tudós professzor alakját, a Csúry életéhez köthető eseményeket és a nyelvvel, nyelvjárásokkal kapcsolatos nézeteket, vélekedéseket. Ezzel együtt a szülőföld iránti személyes felelősség és a Csúry Bálint, a híressé vált „földi” iránt tanúsított tisztelet az egész könyv hangnemét és mondanivalóját végigkíséri: „A Szatmár megyei Egri a szülőfalum, ahol a gyermekkoromat és a diákéveimet töltöttem. Jól ismerem, és ha úgy adódik, szívesen beszélem ezt a nyelvjárást. A szülői házunk közelében volt a Csúry-porta, a nagy nyelvész szülőháza, amelyet a Csúry család kihalását követően, 1974-ig a helybeli mtsz használt. [...] Személyesen nem ismerhettem Csúryt, mert halála után hét évvel születtem, de szüleim, nagyszüleim és a falumbeliek mindig a legnagyobb tisztelettel beszéltek a Csúry családról.” — olvashatjuk a szerző személyes vallomását a Csúry-biográfia bevezető részében (21).

Témáját tekintve a könyv három nagy részből áll: ezek közül az első egy Csúry-életrajz, amely a könyv címevel megegyező a Csúry Bálint és a szamosháti tájnyelv, valamint az Út a világhírnév felé című fejezetekből áll. Ezekben részletes, adatgazdag betekintést nyerünk a gyermek Csúry életébe: az egri, a szatmárnémeti és a kolozsvári tanulóévekbe, valamint az azt követő tanári és kutatói pályá kezdeti és érett időszakába. A tanulóévekkel kapcsolatosan például — a diáktársaknak, tantárgyaknak, vizsgatárgyaknak a felsorakoztatása mellett — Csúrynek az egyes iskolai években nyújtott teljesítményét is nyomon követhetjük: a hátramaradt bizonyítványokat s a vizsgaeredményeket is bemutatja a szerző. Mindezek mellett a nyelvjáráskutatóval kapcsolatos anekdoták, levélrészletek is bekerülnek az elbeszélésbe. Az érintett fejezeteket tehát az objektív és a szubjektív nézőpontok váltakozása jellemzi, ami szervesen hozzájárul ahhoz, hogy a könyv „főhőséről” élethű és emberközeli képet kapjunk. Az életrajzi adatok mellett ugyanakkor megjelenik a történelmi háttér, és feltűnnek a szülőfalu, a valamikori és a jelenlegi Egri, az oktatás és egyházi élet stb. jellegzetes mozzanatai, de a Csúry által vezetett és a Csúry halála után folytatott nyelvjáráskutatás, a tudománytörténeti áttekintés is ugyanúgy kirajzolódik előttünk.

Kiss Kálmán a Csúry-élettörténetet és a hozzá kapcsolódó háttérrel többféle megvilágításba helyezi tehát, ami nem meglepő, mivel a szerző az elmúlt években több olyan kutatást is végzett, amelyek többé-kevésbé mind érintik a szóban forgó

témát. A Partiumi Füzetek 31. kiadványaként 2004-ben jelent meg az Egri község kismonográfiája című kötete. Mindemellett Csúry Bálint a magyar népnyelv első okleveles professzora és Csúry Bálint Szamosháti szótára címmel előadást is tartott a témáról. Az előbbi 2007-ben azon a névadó ünnepségen, amely alkalmával az Egri I–VIII. Osztályos Általános Iskola hivatalosan is felvette Csúry Bálint nevét, az utóbbit pedig a hasonló témákra fókuszáló, 2008-ban megrendezett Partiumi Honismereti Konferencián.

A könyv második része Kiss Kálmánnak az esettanulmányát mutatja be, ami a következő négy fejezetet foglalja magába. Ezekben a szerző a tájnyelvet a helynevek kapcsán állítja középpontba. A köznyelv, az irodalmi nyelv és a tájnyelv meghatározása, valamint Szamoshát kistájnak a bemutatása után az 1935–1936-ban megjelent Szamosháti szótárban szereplő helynévallományt és az ebből kihámozható fonémarendszert ismerteti, a köznyelvi és a nyelvjárási formákkal együtt. Ugyanakkor nem áll meg a helynevek pusztá felsorolásánál.

„A nagyszülék másképp beszélnek, mint az unokák és szülék. E különbségek bepillantást engednek a nyelvjárás történetének egymásutánjába.” — olvashatjuk Csúry Bálint gondolatait A magyar nyelvjárás kutatás módszertanához című 1912-ben írott tanulmányában. Kiss Kálmán a nagy elődhöz hasonlóan szintén ebből a gondolatból indul ki: „Véleményem szerint a szamosháti tájnyelvi változásokról érdekes adatokkal szolgálhatunk, ha összehasonlítjuk a Csúry által lejegyzett határneveket (néhány évtizede földrajzi nevek) a Szamoshát településeiről – az évtizedekkel későbbi, de csak Egriben följegyzett – nevekkel.” (172). A részletes felvezetés után Csúry Bálint szamosháti helynévgyűjtését későbbi egri gyűjtésekkel hasonlítja össze: a saját, 1977-ben végzett gyűjtésével és a Bura László által összeállított helynévanyaggal, ami 2008-ban, a Szatmár megye helynevei (földrajzi nevei) című kötetben látott napvilágot. Ez utóbbi az élőnyelvek mellett történeti adatokat is tartalmaz, 19. századi és 20. századi forrásokra támaszkodik.

Az összehasonlítást a szerző úgy végzi el, hogy a hangsúlyt a hangtani jelenségekre, a fonetikai változásokra fekteti. Néhány példa az általa összeállított adatbázisból, amelyek esetében az első helyen a köznyelvi, a másodikon a történeti, a harmadikon pedig a szinkrón, élőnyelvi szóalak szerepel: *Kátyós-hát ~ Kátyóus-hát ~ Kátyóshát, Nagy-éger-oldal ~ Nagyégeróoldal ~ Nagyégeróoldál, Telekkert ~ Telekkērt ~ Telekkert* (185).

Az összevetés után Kiss Kálmán megjegyzi, hogy az adatok számára való tekintettel messzemenő következtetések levonására nem vállalkozhat. Az értelmezést tehát az olvasóra hagyja, s a fejezetet mindössze a következő összegző megállapítással zárja: „A bemutatott jelenségek azt hivatottak tudományosan bizonyítani, hogy bizonyos hangtani jelenségek megmaradtak, és mások viszont közelítettek a köznyelvi kiejtéshez.” (186). Ezen a ponton tér vissza az egész könyvet végigkísérő gondolathoz, a romániai magyar oktatás és ezen belül az anyanyelv- és az anyanyelvjárás-oktatás kérdéséhez. Egyfajta tanári–tanítói

szemléletváltást szorgalmaz, a diákok nyelvjárási ismereteire támaszkodó tanítás fontosságát hangsúlyozza.

A fonetikai változások szemléltetésén túl az egri helynévrendszert illetően az általa bemutatott adatállomány egyéb érdekes adalékokkal is szolgál. A listát tanulmányozva például arról is tudomást szerezhetünk, hogy melyek azok a nevek, amelyek a 19. században és a 20. században is meglehettek, és jelenleg is a névállomány részét képezik, s melyek azok, amelyek a névhasználók körében ma már ismeretlennek számítanak: feltehetőleg vagy a peremnévkincsbe tartoznak, vagy teljesen ki is estek a névállományból. Az *Általberektő*, *Belsőkut*, *Csikászó* nevek például mind a Szamosháti szótárban, mind a jelenkori gyűjtésben megtalálhatók, ezzel szemben a *Berekhát*, *Berekmocsár*, *Dabolci körtefája* határneveket — bár az 1935–1936-os szótárban még megjelennek — az egri lakosság ma már nem ismeri. Ebben a tekintetben Kiss Kálmán munkája akár egy későbbi, szamosháti szocioonomasztikai kutatás kiindulópontja is lehet.

A harmadik rész tematikáját tekintve lényegesen eltér az előző kettőtől, nem kapcsolódik szervesen hozzájuk, inkább csak kiegészítésként, példaanyagként jelenik meg a könyvben. Olvasókönyvszerű, hiszen szamosháti — főként Egriből származó — lakodalmas szokásokat s a népi költészet darabjait, nyelvjárási forrásokat vonultat fel. Mindemellett a könyv előző fejezeteihez tartozó illusztrációkat, az adattárat s a jelen munka méltatásait is itt találjuk meg.

Összegzésként a fent említettek fényében azt állapíthatjuk meg, hogy a könyv mind szerkezetét, mind tematikáját tekintve heterogén, nem tekinthető teljesen egységesnek. Számptalan kérdést, problémát érint és körvonalaz, ezek többsége azonban megmarad a kérdésfelvetés szintjén. Egyrészt azért, mert részletes tárgyalásuk szétfeszítené a vállalt kutatás kereteit, másrészt azért, mert még nem született egységes álláspont, illetve minden részletre kiterjedő vizsgálat a felvetődő kérdések érdembeli megválaszolásához. A számos hivatkozás arról árulkodik, hogy a szerző alaposan tájékozódott a témát illetően, a végső konklúzió azonban még kirajzoló-dóban van. A különböző idejű gyűjtések összevetése és az ahhoz kapcsolódó kérdésfelvetés további kutatások elvégzésére sarkallja az olvasót.

Kiss Kálmán Széchenyi-idézzel kezdi könyvét: „Tiszteld a múltat, hogy érthesd a jelent és munkálkodhass a jövőn.” Ehhez az állásponthez végig hűen ragaszkodik. Úgy is mint hivatástudattal rendelkező magyartanár és iskolaigazgató, úgy is mint az anyanyelvét és az anyanyelvjárást védő határon túli magyar és úgy is mint a szülőföldje iránt felelősséget érző szamosháti ember. Mindez érezhető abban, ahogyan ír, hiszen mindhárom identitása hangján egyszerre szól hozzánk. Könyvét mindenképpen számon kell tartanunk az onomasztikával, a dialektológiával és a Csűrű-élettörténettel foglalkozó tudománynépszerűsítő művek sorában.

SZILÁGYI VARGA ZSUZSA